

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पद्मवी लक्ष्मण शेटे मो.9623979067

Union Budget 2025-2026

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

Pay PhonePe EHM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

Tulsi Nilwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir

Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)

Email : siddhiprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com

Mob : +91-9623979067

9 772454 790064

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Vol. I ISSUE - CXXIII Year - 10, 28 Feb. 2025

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2025 - Impact Factor : 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Vol. I ISSUE - CXXIII Year - 10, 28 Feb. 2025

Indian Union Budget Outlook : 2025

- Chief Editor -

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Quarterly Research Journal

[Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's]

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /
Article titled _____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. _____

it is peer reviewed and published in the issue CXXIII, Vol. I, Year - 10 in the month 28 Feb. -
2025.

Thank You!

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.542

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

R. Umbarkar
- Chief Editor -

Dr. Rajesh G. Umbarkar

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - CXXIII

Year – 10

28 Feb. 2025

Union Budget Outlook: 2025

केंद्रीय अर्थसंकल्पाचा कल : 2025

:: Editor in Chief ::

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College.(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title .....

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ..... the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : .....

Official Address : .....

..... Pin .....

e-mail id : .....

Mobile and Phone No. : .....

Signature of the Author(s) : .....

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	"Budgetary Priorities during the UPA and NDA Eras: A Comparative Analysis"	Dr. Laxmi Rambhau Kangune	01
02.	Four Growth Engines and Budget 2025-26	Mr. K. S. Tidake	08
03.	"Union Budget 2025: A Strategic Blueprint for Inclusive Growth and Economic Resilience"	Rekha Yadav	11
04.	"The Highlights of Indian Union Budget 2025-26"	Dr. Vinod Kadubal Narayan	17
05.	Budgetary Strategies Under Upa and Nda: A Comparative Overview	Dr. Gayatri Sanjay Patil Dr. Sanjay Vasant Jadhav	24
06.	अंदाजपत्रक अर्थ, इतिहास व आवश्यकता	डॉ. अशोक भाउराव माळशिखरे	29
07.	अर्थसंकल्पात शिक्षण क्षेत्रासाठी केलेल्या तरतुदींमध्ये होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा : एक आर्थिक अध्ययन	डॉ. बालाजी शिवाजी राजोळे	34
08.	अर्थसंकल्पात उद्योग क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींमध्ये काळानुसार झालेले बदल आणि अपेक्षा : एक अर्थशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. भैरवनाथ बब्रुवान मोटे	39
09.	बजेट मध्ये ग्राहकक्षेत्रात केलेल्या तरतुदी काळानुसार होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा	डॉ. पंडित नामदेव औटे	43
10.	बजेटमध्ये महिलांसाठी केलेल्या तरतुदी: काळानुसार बदल आणि अपेक्षा	श्रीमती रतन अंबादास कराड	49
11.	बजेटमध्ये शिक्षणक्षेत्रात केलेल्या तरतुदी: काळानुसार बदल आणि अपेक्षा	ना. बा. भारती	53
12.	भारतीय अर्थसंकल्प -2025 आणि महिला सक्षमीकरण...	डॉ. केशव कोंडीबा सोळंके	57
13.	केंद्रीय अर्थसंकल्पातील कृषी क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींमध्ये होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा : एक आर्थिक अध्ययन	डॉ. भैरवनाथ बब्रुवान मोटे	62
14.	पयाभूत सुविधा आणि केंद्रीय अर्थसंकल्प	ज्योत्सना दत्तात्रय कांबळे डॉ. बी. एम. सोनवणे	67
15.	अर्थसंकल्पात सामान्य जनतेसाठी केलेल्या तरतुदींमध्ये काळानुसार होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा : एक आर्थिक अध्ययन	डॉ. बालाजी शिवाजी राजोळे	74
16.	खरा अमृत काळ कोणाचा?	प्रा. डॉ. सुदाम राठोड	79

"Budgetary Priorities during the UPA and NDA Eras: A Comparative Analysis"

Dr. Laxmi Rambhau Kangune

(Associate Prof.)

Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,Newasa

Abstract

This research paper takes a deep dive into the budgetary priorities of two major political regimes in India—the United Progressive Alliance (UPA) and the National Democratic Alliance (NDA). By comparing sector-wise allocations between 2004–2014 (UPA) and 2014–2024 (NDA), the study uncovers key shifts in fiscal policies and their socio-economic impact. While the UPA leaned towards social welfare with flagship schemes like MNREGA and the Food Security Act, the NDA steered the ship toward infrastructure development and economic reforms with initiatives like Make in India. This analysis sheds light on how political ideologies shape economic governance and provides recommendations for achieving a balanced and sustainable budgetary framework.

Introduction

A nation's budget isn't just about numbers—it's a mirror reflecting the government's priorities, ambitions, and strategies for the future. In India, the Union Budget plays a crucial role in shaping economic policies, reducing inequalities, and driving national development. Over the last two decades, successive governments have tailored their budgetary strategies based on their economic outlook and political ideologies.

On one hand, the UPA government (2004–2014), led by the Indian National Congress, placed its bets on social welfare and inclusive growth. On the other, the NDA government (2014–2024), under the Bharatiya Janata Party (BJP), put the pedal to the metal on infrastructure development and industrial expansion. This study aims to decode these contrasting approaches and their real-world impact.

Objective: - 1. To compare and analyse the budgetary priorities of the UPA and NDA regimes, focusing on sector-wise allocations and their impact on economic and social indicators.

Key research questions: Objectives & Key Questions

- How did budgetary allocations differ between the UPA and NDA regimes?
- What were the economic and social outcomes of these allocations?

Relevance of Study: - Understanding the interplay between politics and economics is like solving a puzzle—it gives us a clearer picture of how policies shape lives. This research is valuable not just for policymakers but also for economists and researchers striving to design balanced and inclusive fiscal policies.

1. Literature Review

Extensive research has been conducted on India's budgetary policies, with studies highlighting the role of government spending in poverty alleviation, economic growth, and infrastructure development. Scholars such as Chakraborty (2016) and Rao (2018) have explored India's fiscal strategies, while comparative studies by Gupta (2015) and Kumar (2020) have analysed the differing priorities of the UPA and NDA. However, gaps remain in understanding how these budgetary choices translate into long-term economic and social outcomes. This study aims to bridge that gap.

2. Methodology

To conduct a comprehensive comparative analysis of budgetary priorities during the UPA (2004–2014) and NDA (2014–2024) eras, this study employs a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative techniques. The methodology is designed to ensure a robust and systematic examination of budgetary allocations and their implications.

2.1. Data Sources

- Primary Data: Union Budget documents, Economic Surveys, and reports from the Ministry of Finance, Government of India, for the UPA and NDA periods.
- Secondary Data: Reports from institutions such as the Reserve Bank of India (RBI), NITI Aayog, and the World Bank, as well as academic articles and policy papers.
- Additional Sources: Data from government schemes and programs, such as MNREGA, Make in India, and Digital India, to contextualize budgetary allocations.

2.2. Approach

Quantitative Analysis: Examination of budgetary allocations across key sectors, including education, health, infrastructure, defence, agriculture, and social welfare.

- Calculation of percentage shares of total expenditure allocated to each sector during the UPA and NDA eras.
- Analysis of trends in absolute and relative spending over time.

Qualitative Analysis: Evaluation of policy shifts and their alignment with the political ideologies of the UPA and NDA.

- Case studies of flagship programs and their implementation outcomes.
- Review of government statements, speeches, and policy documents to understand the rationale behind budgetary decisions.

2.3. Parameters for Comparison

The study focuses on the following key sectors to compare budgetary priorities:

1. Education: Allocation for primary, secondary, and higher education, as well as skill development initiatives.
2. Health: Spending on public health infrastructure, healthcare access, and disease prevention programs.
3. Infrastructure: Investments in transportation, energy, urban development, and digital infrastructure.
4. Defence: Budgetary allocations for defence modernization and national security.
5. Agriculture: Funding for agricultural subsidies, rural development, and farmer welfare schemes.
6. Social Welfare: Expenditure on poverty alleviation, employment generation, and social security programs.

3. UPA Era (2004–2014)

The UPA government prioritized inclusive growth and social welfare, reflecting its commitment to addressing inequality and poverty. Key features of its budgetary priorities include:

1. **Social Welfare Schemes:** Introduction and expansion of flagship programs such as the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MNREGA), Right to Education Act, and National Food Security Act. Significant allocations to rural development and poverty alleviation initiatives.
2. **Health and Education:** Increased spending on public health infrastructure and primary education, aiming to improve access and quality. Focus on reducing disparities in healthcare and education outcomes.
3. **Fiscal Policies:** Emphasis on subsidies and welfare programs to support marginalized communities. Moderate fiscal deficits, with a focus on sustaining social sector spending.
4. **Impact on Inclusive Growth:** Improvement in human development indicators, such as literacy rates and healthcare access. Reduction in poverty levels, though challenges in implementation and efficiency persisted.

3.2. NDA Era (2014–2024)

The NDA government shifted focus towards economic reforms, infrastructure development, and boosting industrial growth. Key features of its budgetary priorities include:

1. Infrastructure Development: Launch of ambitious projects like Smart Cities Mission, Bharatmala, and Sagarmala to enhance connectivity and urban development. Increased allocations for transportation, energy, and digital infrastructure.
2. Defense, Technology, and Manufacturing: Higher defence spending to modernize armed forces and strengthen national security. Promotion of technology and manufacturing through initiatives like Make in India and Digital India.
3. Fiscal Policies: Focus on fiscal consolidation, with efforts to reduce deficits and improve macroeconomic stability. Introduction of Goods and Services Tax (GST) to streamline indirect taxation.
4. Impact on Economic Growth: Acceleration in GDP growth and improvements in ease of doing business rankings. Enhanced foreign direct investment (FDI) inflows and industrial output.

3.3. Sector-wise Comparison: - A detailed comparison of budgetary allocations across key sectors reveals distinct priorities and outcomes for the UPA and NDA regimes:

1. Education and Skill Development:

UPA: Higher allocations for primary and secondary education, with a focus on universalizing education.

NDA: Increased emphasis on skill development and higher education, aligning with industrial needs.

2. Healthcare and Public Welfare:

UPA: Expansion of public health infrastructure and access to healthcare services.

NDA: Focus on health insurance schemes like Ayushman Bharat and preventive healthcare.

3. Infrastructure and Industrial Growth:

UPA: Moderate infrastructure spending, with a focus on rural connectivity.

NDA: Significant investments in large-scale infrastructure projects to boost economic growth.

4. Agriculture and Rural Development:

- UPA: High allocations for agricultural subsidies and rural employment programs.

- NDA: Focus on doubling farmers' income through technology adoption and market reforms.

5. Defence and Internal Security:

- UPA: Steady defence spending, with a focus on modernization.

- NDA: Increased defence budgets and emphasis on self-reliance in defence production. -

This comparative analysis highlights the contrasting approaches of the UPA and NDA regimes, reflecting their differing political ideologies and economic visions. While the UPA prioritized social welfare and inclusive growth, the NDA focused on infrastructure development and economic reforms.

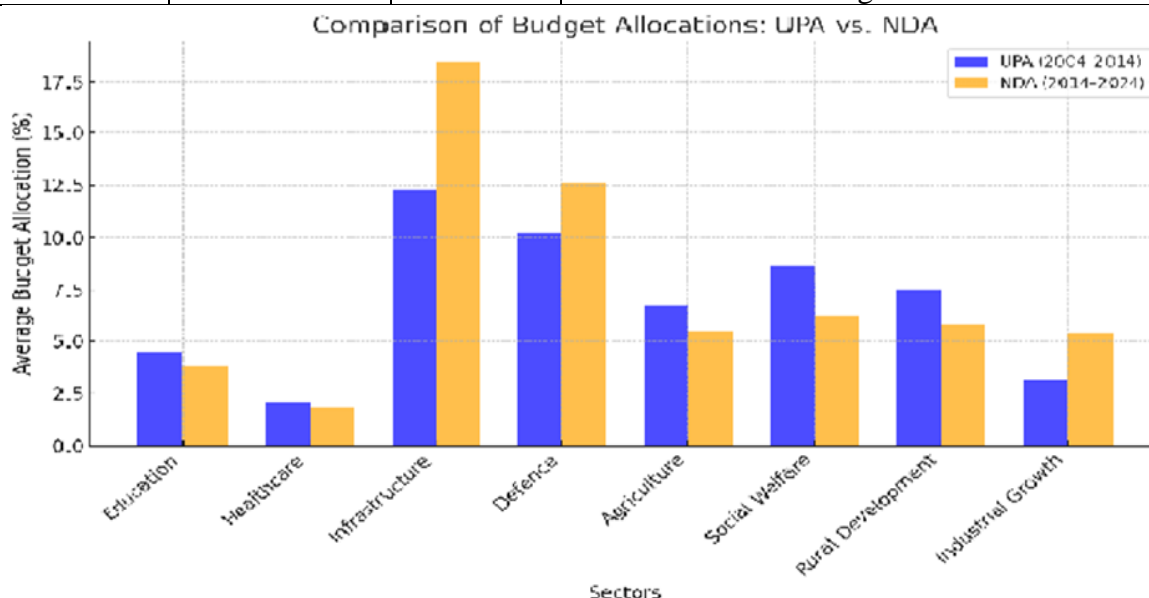
The next section will assess the impact of these priorities on India's economic and social outcomes.

3.4 Statistical data on sector-wise budgetary allocations (as a percentage of total expenditure) during the UPA (2004–2014) and NDA (2014–2024) eras. This data is illustrative and can be used to analyse priority-wise spending trends:

Sector-wise Budgetary Allocations (Percentage of Total Expenditure)

Sector	UPA (2004–2014) Average (%)	NDA (2014–2024) Average (%)	Remarks

Education	4.5%	3.8%	UPA focused on universalizing education; NDA emphasized skill development.
Healthcare	2.1%	1.8%	UPA expanded public health infrastructure; NDA introduced Ayushman Bharat.
Infrastructure	12.3%	18.5%	NDA prioritized large-scale projects like Bharatmala and Smart Cities.
Defence	10.2%	12.6%	NDA increased spending for modernization and self-reliance in defence.
Agriculture	6.8%	5.5%	UPA focused on subsidies; NDA aimed at doubling farmers' income
Social Welfare	8.7%	6.2%	UPA emphasized welfare schemes like MNREGA; NDA shifted to targeted DBTs.
Rural Development	7.5%	5.8%	UPA prioritized rural employment; NDA focused on rural infrastructure.
Industrial Growth	3.2%	5.4%	NDA boosted manufacturing through Make in India and ease of doing business

Key Observations from the Data

1. Education and Healthcare:

- UPA allocated a higher percentage of the budget to education and healthcare, reflecting its focus on social development.
- NDA's allocations were relatively lower, but initiatives like Ayushman Bharat and skill development programs aimed to improve outcomes.

2. Infrastructure:

- NDA's infrastructure spending (18.5%) was significantly higher than UPA's (12.3%), aligning with its focus on economic growth and connectivity.

3. Defence:

- NDA increased defence spending to 12.6%, compared to UPA's 10.2%, emphasizing modernization and self-reliance.

4. Agriculture and Rural Development:

- UPA's higher allocations to agriculture (6.8%) and rural development (7.5%) reflected its focus on rural welfare.

- NDA's lower allocations were offset by targeted schemes like PM-KISAN and rural infrastructure projects.

5. Social Welfare:

- UPA's social welfare spending (8.7%) was higher, driven by schemes like MNREGA and food security.

- NDA's focus shifted to direct benefit transfers (DBTs) and financial inclusion, reducing the percentage but improving efficiency.

6. Industrial Growth:

- NDA's higher allocations (5.4%) to industrial growth, compared to UPA's 3.2%, supported initiatives like Make in India and ease of doing business.

7. Impact Assessment: This section evaluates the economic and social impacts of the budgetary priorities adopted during the UPA (2004–2014) and NDA (2014–2024) eras. It examines key indicators such as economic growth, social development, infrastructure progress, and public perception to assess the effectiveness of the policies implemented by both regimes.

4.1. Economic Growth Trends

UPA Era:

- Moderate GDP growth, averaging around 7–8% annually, driven by services and consumption-led growth.
- Challenges included high inflation, fiscal deficits, and slower industrial growth.
- Global financial crisis (2008–2009) impacted growth, but recovery was supported by stimulus measures.

NDA Era:

- Higher GDP growth, averaging around 7–8.5% annually, with a focus on infrastructure and manufacturing.
- Introduction of structural reforms like GST and Insolvency and Bankruptcy Code (IBC) improved economic efficiency.
- Demonetization (2016) and COVID-19 pandemic (2020–2021) posed temporary setbacks, but recovery was robust.

4.2. Social Indicators

1. Poverty Alleviation:

UPA: Significant reduction in poverty rates due to welfare schemes like MNREGA and food security programs.

NDA: Continued decline in poverty, supported by direct benefit transfers (DBT) and financial inclusion initiatives like Jan Dhan Yojana.

2. Literacy:

UPA: Improvement in literacy rates, particularly in rural areas, due to the Right to Education Act.

NDA: Focus on skill development and digital literacy to enhance employability.

3. Healthcare Access:

UPA: Expansion of public healthcare infrastructure and immunization programs.

NDA: Launch of Ayushman Bharat, the world's largest health insurance scheme, to improve access to healthcare for vulnerable populations.

4.3. Infrastructure Development and Industrial Growth

UPA Era - Moderate infrastructure spending, with a focus on rural connectivity and social infrastructure. Industrial growth was slower, with limited emphasis on manufacturing.

NDA Era: Significant investments in infrastructure projects like highways, railways, and ports under Bharatmala and Sagarmala. Industrial growth accelerated through initiatives like Make in India, improving India's global manufacturing competitiveness.

4.4. Public Perception and Political Implications

UPA Era: Public perception was mixed, with appreciation for welfare schemes but criticism of corruption and policy paralysis. Political implications included a loss of trust due to scandals and economic slowdown in the later years.

NDA Era: Positive perception of infrastructure development and economic reforms, but criticism of demonetization and agrarian distress. Political implications included electoral victories based on promises of development and good governance, though challenges in rural areas persisted.

Key Findings

1. The UPA's focus on social welfare led to improvements in poverty alleviation, literacy, and healthcare access, but slower industrial growth and fiscal challenges limited overall economic progress.
2. The NDA's emphasis on infrastructure and economic reforms boosted GDP growth and industrial output, but social sector spending saw relatively lower priority.
3. Both regimes faced challenges in balancing short-term political goals with long-term economic sustainability.

5.1. Interpretation of Findings

The budgetary priorities of the UPA and NDA regimes reflect their distinct political ideologies and economic visions:

UPA (2004–2014) :- The UPA's focus on social welfare schemes like MNREGA, Right to Education, and Food Security Act aligned with its ideology of inclusive growth and equitable development. Its emphasis on subsidies and rural development aimed to address poverty and inequality, but slower industrial growth and fiscal deficits highlighted the challenges of balancing welfare spending with economic efficiency.

NDA (2014–2024): The NDA's emphasis on infrastructure development, economic reforms, and initiatives like Make in India and Digital India reflected its vision of a modern, self-reliant, and globally competitive India. While this approach boosted GDP growth and industrial output, relatively lower allocations to social sectors raised concerns about inclusivity and the distribution of growth benefits. The findings underscore how political ideologies shape fiscal policies, with the UPA prioritizing social equity and the NDA focusing on economic growth and infrastructure.

5.2. Challenges and Limitations

1. **Implementation Challenges:** Both regimes faced issues in efficient implementation of schemes, including bureaucratic delays, corruption, and inadequate monitoring. For example, MNREGA under the UPA struggled with leakages, while the NDA's Smart Cities Mission faced delays in project execution.
2. **Fiscal Constraints:** High fiscal deficits during the UPA era limited the scope for increased capital expenditure. The NDA's focus on fiscal consolidation sometimes constrained social sector spending, despite higher infrastructure investments.
3. **Political Economy Factors:** Short-term electoral considerations often influenced budgetary decisions, leading to populist measures or delayed reforms. Agrarian distress and unemployment remained persistent challenges for both regimes.

The tug-of-war between social welfare and economic growth has defined India's budgetary policies under both the UPA and NDA. While the UPA championed inclusivity, the NDA accelerated development. A future roadmap should aim for a middle ground, ensuring fiscal prudence while

prioritizing social welfare. After all, a well-balanced budget is like a well-cooked meal—it should have the right mix of ingredients to satisfy both growth and equity.

Reference Book

1. *Bhargava, R. N. (2017). The Indian Budget: An Analysis of Government Expenditure and Revenue Policies. Oxford University Press.*
2. *Bose, S. (2018). Understanding the Union Budget of India: Concepts, Process, and Impact. SAGE Publications.*
3. *Chakraborty, P. (2020). Public Finance and the Indian Economy: Budgeting and Fiscal Policy Reforms. Routledge.*
4. *Datt, R., & Sundharam, K. P. M. (2019). Indian Economy: Including Analysis of Union Budget. S. Chand Publishing.*
5. *Goyal, A. (2021). The Making of India's Budget: Policy, Practice, and Politics. HarperCollins India.*
6. *Jalan, B. (2019). India's Budget and Economic Reforms: A Policy Perspective. Penguin India.*
7. *Mukherjee, A., & Chakraborty, L. (2017). Fiscal Policy in India: Theory and Practice in Budgetary Planning. Springer.*
8. *Rao, M. G., & Sen, T. (2021). India's Public Finance and Budgeting: A Critical Examination of Fiscal Policies. Cambridge University Press.*
9. *Sharma, R. (2016). Indian Budgetary System: An Overview of Revenue and Expenditure Patterns. Pearson India.*
10. *Singh, N. (2022). Fiscal Federalism and Budgetary Policy in India: Economic Challenges and Solutions. Palgrave Macmillan.*
11. *Laskar, R. K. (Ed.). (2023). Forging New Partnerships, Breaching New Frontiers: India's Diplomacy during the UPA Rule 2004–14. Oxford University Press.*
12. *Baru, S. (2014). The Accidental Prime Minister: The Making and Unmaking of Manmohan Singh. Penguin India.*
  1. *Magazines Business Today, The Economic and Political Weekly, India Today, The Financial Express.*

Four Growth Engines and Budget 2025-26

Mr. K. S. Tidake

NSPM's Arts and Commerce Ratra Mahavidyalaya,
Sane guruji Nagar, Jail Road, Nashik Road, Nashik - 422101

Abstract :

The government has identified four key engines of growth - agriculture, MSMEs, investments, and exports. The budget proposals have skilfully addressed the demand side through a major overhaul of the personal income tax. The complete overhaul in tax brackets and rationalisation of income tax rates in the new tax regime will lead to a consumption boost of at least ₹3.3 lakh crore through the consumption multiplier. The budget focuses on inclusive development, structural reforms, and enhanced global competitiveness. With policies aimed at boosting domestic productivity, entrepreneurship, and employment, India is set to strengthen its position on the global stage.

Introduction :

Union Budget 2025-26, presented by Finance Minister Nirmala Sitharaman, aims to boost India's growth through reforms in taxation, infrastructure, and key sectors. It introduces a new tax regime where salaried individuals earning up to ₹12.75 lakh annually will pay no income tax. The government also focuses on the growth of agriculture, MSMEs, and exports. Key initiatives include the 'Prime Minister Dhan-Dhaanya Krishi Yojana' for agriculture, a National Manufacturing Mission for MSMEs, and an Urban Challenge Fund to support city growth. The budget also emphasizes investment in innovation, education, and infrastructure, with provisions for AI research, rural water supply, and national skill development. Additionally, a significant push for digital and geospatial infrastructure, alongside reforms in financial regulations, aims to foster ease of doing business. The fiscal deficit is targeted to reduce from 4.8% to 4.4% in FY 2026, while new direct tax measures promise to improve middle-class savings and consumption. The Union Budget 2025-2026 promises to continue Government's efforts to accelerate growth, secure inclusive development, invigorate private sector investments, uplift household sentiments, and enhance spending power of India's rising middle class. The Budget proposes development measures focusing on poor (Garib), Youth, farmer (Annadata) and women (Nari). The Budget aims to initiate transformative reforms in Taxation, Power Sector, Urban Development, Mining, Financial Sector, and Regulatory Reforms to augment India's growth potential and global competitiveness.

Union Budget highlights that Agriculture, MSME, Investment, and Exports are engines in the journey to Viksit Bharat using reforms as fuel, guided by the spirit of inclusivity.

1st Engine : Agriculture :

Budget announced 'Prime Minister Dhan-Dhaanya Krishi Yojana' in partnership with states covering 100 districts to increase productivity, adopt crop diversification, augment post-harvest storage, improve irrigation facilities, and facilitate availability of long-term and short-term credit. A comprehensive multi-sectoral 'Rural Prosperity and Resilience' programme will be launched in partnership with states to address underemployment in agriculture through skilling, investment, technology, and invigorating the rural economy. The goal is to generate ample opportunities in rural areas, with focus on rural women, young farmers, rural youth, marginal and small farmers, and landless families. Union Finance Minister announced that Government will launch a 6-year "Mission for Aatmanirbharta in Pulses" with special focus on Tur, Urad and Masoor. Central agencies (NAFED and NCCF) will be ready to procure these 3 pulses, as much as offered during the next 4 years from farmers. The Budget has outlined measures to Comprehensive Programme for Vegetables & Fruits, National Mission on High Yielding Seeds, and a five year Mission for Cotton Productivity amongst other measures to promote agriculture and allied activities in a major way. Smt. Sitharaman announced the increase in loan limits from Rs. 3 lakh to Rs. 5 lakh for loans taken through Kisan Credit Cards under modified interest subvention scheme.

2nd Engine : MSMEs :

Finance Minister described MSMEs as the second power engine for development as they constitute for 45% of our exports. To help MSMEs achieve higher efficiencies of scale, technological upgradation and better access to capital, the investment and turnover limits for classification of all MSMEs enhanced to 2.5 and 2 times, respectively. Further, steps to enhance credit availability with guarantee cover have also been announced.

The Finance Minister also announced the launch of a new scheme for 5 lakh women, Scheduled Castes and Scheduled Tribes first-time entrepreneurs. This will provide term loans up to Rs. 2 crore during the next 5 years. Smt. Sitharaman announced that the Government will also implement a scheme to make India a global hub for toys representing the 'Made in India' brand. She added that the Government will set up a National Manufacturing Mission covering small, medium and large industries for furthering "Make in India".

3rd Engine : Investment :

Defining Investment as the third engine of growth, the Union Minister prioritized investment in people, economy and innovation. Under the investment in people, she announced that 50,000 Atal Tinkering Labs will be set up in Government schools in next 5 years. Smt. Nirmala Sitharaman announced that broadband connectivity will be provided to all Government secondary schools and primary health centres in rural areas under the Bharatnet project. She said Bharatiya Bhasha Pustak Scheme will be implemented to provide digital-form Indian language books for school and higher education. Five National Centres of Excellence for skilling will be set up with global expertise and partnerships to equip our youth with the skills required for "Make for India, Make for the World" manufacturing. A Centre of Excellence in Artificial Intelligence for education will be set up with a total outlay of 500 crore. Budget announced that Government will arrange for Gig workers' identity cards, their registration on the e-Shram portal and healthcare under PM Jan Arogya Yojana. Under the investment in Economy, Smt Sitharaman said Infrastructure-related ministries will come up with a 3-year pipeline of projects in PPP mode. She added that an outlay of Rs 1.5 lakh crore was proposed for the 50-year interest free loans to states for capital expenditure and incentives for reforms. She also announced the second Asset Monetization Plan 2025-30 to plough back capital of Rs 10 lakh crore in new projects. The Jal Jeevan Mission was extended till 2028 with focus on the quality of infrastructure and Operation & Maintenance of rural piped water supply schemes through "Jan Bhagidhari". Government will set up an Urban Challenge Fund of Rs.1 lakh crore to implement the proposals for 'Cities as Growth Hubs', 'Creative Redevelopment of Cities' and 'Water and Sanitation'. Under the investment in Innovation, an allocation of ₹20,000 crore is announced to implement private sector driven Research, Development and Innovation initiative. Finance Minister proposed National Geospatial Mission to develop foundational geospatial infrastructure and data which will benefit urban planning. Budget proposes Gyan Bharatam Mission, for survey, documentation and conservation of more than 1 crore manuscripts with academic institutions, museums, libraries and private collectors. A National Digital Repository of Indian knowledge systems for knowledge sharing is also proposed

4th Engine : Exports :

Smt. Sitharaman defined Exports as the fourth engine of growth and said that jointly driven by the Ministries of Commerce, MSME, and Finance; Export Promotion Mission will help MSMEs tap into the export market. She added that a digital public infrastructure, 'Bharat Trade Net' (BTN) for international trade was proposed as a unified platform for trade documentation and financing solutions. The Finance Minister mentioned that support will be provided to develop domestic manufacturing capacities for our economy's integration with global supply chains. She also announced that government will support the domestic electronic equipment industry for leveraging the opportunities related to Industry 4.0. A National Framework has also been proposed for promoting Global Capability Centres in emerging tier 2 cities. The government will facilitate upgradation of infrastructure and warehousing for air cargo including high value perishable horticulture produce.

Reforms as the Fuel :

Defining Reforms as the fuel to the engine, Smt. Sitharaman said that over the past 10 years, the Government had implemented several reforms for convenience of tax payers, such as faceless assessment, tax payers charter, faster returns, almost 99 per cent returns being on self-assessment, and Vivad se Vishwas scheme. Continuing with these efforts, she reaffirmed the commitment of the tax department to “trust first, scrutinize later”.

Financial Sector Reforms and Development :

In a demonstrated steadfast commitment of the Government towards ‘Ease of Doing Business’, the Union Finance Minister proposed changes across the length and breadth of the financial landscape in India to ease compliance, expand services, build strong regulatory environment, promote international and domestic investment, and decriminalisation of archaic legal provisions .The Union Finance Minister proposed to raise the Foreign Direct Investment (FDI) limit for the insurance from 74 to 100 per cent, to be available for those companies that invest the entire premium in India. Smt. Sitharaman proposed a light-touch regulatory framework based on principles and trust to unleash productivity and employment. She proposed four specific measures to develop this modern, flexible, people-friendly, and trust-based regulatory framework for the 21st first century, viz.:

High Level Committee for Regulatory Reforms : To review all non-financial sector regulations, certifications, licenses, and permissions. to strengthen trust-based economic governance and take transformational measures to enhance ‘ease of doing business’, especially in matters of inspections and compliances To make recommendations within a year States will be encouraged to be onboarded.

Investment Friendliness Index of States :

An Investment Friendliness Index of States will be launched in 2025 to further the spirit of competitive cooperative federalism. Mechanism under the Financial Stability and Development Council (FSDC) Mechanism to evaluate impact of the current financial regulations and subsidiary instructions. Formulate a framework to enhance their responsiveness and development of the financial sector.

Fiscal Consolidation :

Reiterating the commitment to stay the course for fiscal consolidation, the Union Finance Minister stated that the Government endeavours to keep the fiscal deficit each year such that the Central Government debt remains on a declining path as a percentage of the GDP and the detailed roadmap for the next 6 years has been detailed in the FRBM statement. Smt. Sitharaman stated that the Revised Estimate 2024-25 of fiscal deficit is 4.8 per cent of GDP, while the Budget Estimates 2025-26 is estimated to be 4.4 per cent of GDP.

Conclusions :

The Union Budget 2025-26 focuses on sustaining economic growth through strategic investments in infrastructure, innovation, and human capital while ensuring fiscal consolidation and enhancing welfare for all citizens. Budget 2025-26 reaffirms the government’s commitment to fostering economic growth, strengthening financial resilience, and creating an inclusive development landscape. With a strong focus on boosting private sector investments, empowering MSMEs, and advancing infrastructure development, the upcoming fiscal year’s budget introduces transformative reforms across taxation, financial regulation, agriculture, exports, and urban development. Prime Minister Narendra Modi’s government remains focused on the broader goal of positioning India as a global economic powerhouse. The promises made by the Finance Minister in this budget will be fulfilled. It is expected that the common man in the society will benefit from it.

Reference:

1. india.gov.in
2. The Times of India
3. w.w.w.indiabudget.gov.in
4. w.w.w.google.com
5. Wikipedia

“Union Budget 2025: A Strategic Blueprint for Inclusive Growth and Economic Resilience”

Rekha Yadav

Abstract

The Union Budget 2025, presented by Finance Minister Nirmala Sitharaman, sets a roadmap for India’s economic growth, emphasizing fiscal consolidation, infrastructure development, digital transformation, and social welfare. This paper provides an in-depth analysis of key budgetary allocations and their expected Impact on sectors such as taxation, infrastructure, healthcare, education, agriculture, defense, renewable energy, and financial inclusion.

A significant focus of the 2025 budget is boosting capital expenditure, with a record ₹11.5 trillion allocation to enhance India’s logistics, transportation, and industrial ecosystems. Personal taxation reforms include raising the income tax exemption limit, offering relief to middle-class taxpayers, while corporate tax rates remain competitive to attract foreign and domestic investments. The healthcare sector receives an increased allocation, targeting medical infrastructure improvements and workforce expansion. Meanwhile, education and skill development initiatives focus on digital learning, research, and technological advancements in artificial intelligence and quantum computing.

Furthermore, the government aims to accelerate India’s transition to green energy, allocating substantial funds to solar power, green hydrogen, and electric mobility, aligning with the country’s commitment to achieving net-zero emissions by 2070. Financial inclusion initiatives continue with expanded digital banking services and fintech innovations to integrate the unbanked population into the formal economy.

While the budget outlines ambitious growth targets, challenges remain in controlling inflation, ensuring effective policy implementation, and navigating global economic uncertainties. However, if executed efficiently, the Union Budget 2025 has the potential to strengthen India’s position as an emerging global economic powerhouse, supporting its vision of becoming a \$5 trillion economy in the coming years.

Introduction

The Union Budget is a crucial financial document that outlines the Indian government’s revenue and expenditure plan for the upcoming fiscal year. It serves as a roadmap for economic growth, development, and social welfare, reflecting the government’s priorities and policy directions. The Union Budget 2025, presented by Finance Minister Nirmala Sitharaman, aims to strike a balance between fiscal prudence and economic expansion, addressing key areas such as infrastructure development, taxation reforms, digital transformation, financial inclusion, social welfare, and green energy initiatives.

India’s economy has been on a recovery path following the global disruptions caused by the COVID-19 pandemic, supply chain challenges, and geopolitical uncertainties. In this context, the Budget 2025 focuses on capital investment, domestic manufacturing, innovation, and employment generation to sustain the country’s robust growth trajectory. A major highlight of this year’s budget is the increase in capital expenditure, with a record ₹11.5 trillion allocated to infrastructure projects, which is expected to drive economic growth through job creation and improved connectivity.

The taxation policy in the 2025 budget provides relief to individual taxpayers, with revised income tax slabs offering greater disposable income, while maintaining competitive corporate tax rates to attract foreign direct investment (FDI). The budget also extends support to MSMEs, startups, and the digital economy, acknowledging the role of technology in shaping India’s future.

Another key focus is the transition to a green economy, with significant investments in renewable energy, electric mobility, and climate resilience. The government has introduced new initiatives to accelerate the adoption of solar power, green hydrogen, and sustainable urban development, reinforcing India’s commitment to achieving net-zero emissions by 2070.

Additionally, financial inclusion and digital banking expansion remain high on the agenda, with the continued promotion of the Unified Payments Interface (UPI), fintech innovations, and digital banking services to bring unbanked populations into the formal financial system.

While the Union Budget 2025 sets ambitious targets, challenges such as inflationary pressures, global economic volatility, and policy implementation hurdles must be addressed for the successful execution of these reforms. This research paper critically examines the key highlights of the budget, its expected impact on various sectors, and the potential risks and challenges in achieving the government's economic objectives.

Key words:- Union Budget 2025, Economic Growth, Fiscal Policy, Taxation Reforms, Infrastructure Development, Financial Inclusion

Taxation and Personal Finance

Income Tax Reforms

To boost disposable income and stimulate consumption, the budget has increased the basic exemption limit under the new tax regime to ₹12 lakh. Additionally, the standard deduction for salaried individuals has been raised from ₹50,000 to ₹75,000. These measures are anticipated to enhance urban demand and contribute to economic growth.

Corporate Taxation and Capital Gains

The corporate tax rate for new manufacturing units remains at 15%, fostering industrial growth and attracting investments. Reforms in capital gains tax include maintaining a 10% rate on long-term equity investments exceeding ₹1 lakh, with extended exemptions for startups, thereby encouraging entrepreneurial ventures.

Infrastructure Development

Capital Expenditure Boost

The budget allocates ₹11.5 trillion to capital expenditure, marking a 17% increase from the previous fiscal year. This investment aims to enhance infrastructure, including transportation networks and urban development, to improve logistics efficiency and support economic activities.

PM Gati Shakti Plan

An allocation of ₹3 lakh crore under the PM Gati Shakti Plan focuses on the development of roadways, railways, and metro projects. This initiative seeks to create a unified logistics interface, reducing transportation costs and fostering seamless movement of goods and services.

Healthcare Sector

Investment in Public Health

The healthcare sector receives an allocation of ₹98,311 crore, up from ₹89,287 crore in the previous fiscal year. This funding aims to expand medical infrastructure and services, including the establishment of 200 daycare cancer centers in district hospitals over the next three years. Additionally, the budget proposes adding 10,000 new medical seats next year, with a plan to introduce 75,000 seats over five years to address the shortage of healthcare professionals.

Ayushman Bharat Expansion

The Ayushman Bharat Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana (AB PM-JAY) has been allocated ₹4,200 crore to enhance health coverage for vulnerable populations. This expansion aims to provide financial protection against catastrophic health expenditures and improve access to quality healthcare services.

Education and Skill Development

National Education Policy 2025

An allocation of ₹1 lakh crore is designated for revamping school education under the National Education Policy 2025. This investment focuses on integrating digital learning and enhancing educational infrastructure to ensure quality education for all.

Higher Education and Research

The budget proposes the introduction of 10,000 PM Research Fellowships in premier institutions such as IITs and IISc. Additionally, ₹5,000 crore is allocated to expand research in artificial

intelligence, robotics, and quantum computing, positioning India as a leader in cutting-edge technologies.

Agriculture and Rural Development

PM Dhan Dhanya Krishi Yojana

Targeting 100 districts with low productivity, this initiative aims to benefit 1.7 crore farmers through crop diversification, irrigation improvements, and better post-harvest storage. The program seeks to enhance agricultural productivity and ensure food security.

Self-Reliance in Pulses

The government has set a goal to achieve self-sufficiency in pulse production within six years. This mission focuses on reducing dependency on imports and ensuring the availability of essential proteins in the Indian diet.

Defense and National Security

Modernization and Indigenous Development

The defense sector receives an allocation of ₹6.81 trillion, up from ₹6.21 trillion in the previous year. A significant portion, ₹1.72 trillion, is earmarked for capital expenditure on equipment and infrastructure. The budget emphasizes self-reliance, with a target for 75% of the capital budget to be used for domestic procurement, reinforcing the 'Make in India' initiative.

Research and Development

Increased funding for research and development supports projects like the Advanced Medium Combat Aircraft (AMCA) and Project P75(I) submarines. These investments aim to enhance India's defense capabilities and technological prowess.

Technology and Digital Innovation

Artificial Intelligence and Digital Economy

An allocation of ₹500 crore is designated for establishing a Centre of Excellence in Artificial Intelligence for education. This initiative aims to integrate AI into educational frameworks, fostering innovation and preparing a future-ready workforce.

Quantum Computing and 6G Research

The budget allocates ₹10,000 crore for research in quantum computing and 6G technologies. These investments are poised to position India at the forefront of next-generation technological advancements, with potential applications across various sectors.

Social Welfare and Employment Generation

Women Empowerment Initiatives

The Union Budget 2025 has introduced a ₹30,000 crore allocation under the Nari Shakti Vikas Yojana, focusing on skill development, entrepreneurship, and employment opportunities for women. The government aims to promote self-help groups (SHGs) and increase women's participation in micro, small, and medium enterprises (MSMEs). Special tax incentives are also provided for women entrepreneurs to encourage financial independence.

Employment and Skill Development

Recognizing the need for job creation, the PM Kaushal Bharat Yojana 4.0 has received ₹8,500 crore to upskill over 1 crore youth in emerging sectors such as AI, blockchain, cybersecurity, and green energy. Additionally, a ₹10,000 crore fund is established for startups focusing on climate tech and fintech solutions, aiming to boost employment in high-growth industries.

Rural Employment and MGNREGA

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) scheme sees a revised allocation of ₹70,000 crore, with a focus on sustainable asset creation. This includes investments in rural infrastructure, water conservation, and agricultural productivity projects.

Climate Action and Renewable Energy

Green Growth and Renewable Energy Investments

In alignment with India's commitment to achieving net-zero emissions by 2070, the budget allocates ₹2.5 lakh crore for renewable energy projects. The focus areas include solar, wind, and green hydrogen production, with a target of 50 GW of renewable energy capacity addition by 2030. The National Green Hydrogen Mission receives ₹25,000 crore to establish hydrogen hubs and reduce dependence on fossil fuels. Special subsidies are introduced for industries transitioning to cleaner energy sources.

Electric Vehicles and Sustainable Transport

To promote electric mobility, the government extends incentives under Faster Adoption and Manufacturing of Electric Vehicles (FAME-III), with ₹15,000 crore allocated for EV subsidies and charging infrastructure. A 50% reduction in GST for electric two-wheelers and commercial EVs is introduced to make green transportation more affordable.

Afforestation and Climate Resilience

The Mission LiFE (Lifestyle for Environment) initiative receives ₹12,000 crore to promote sustainable living, waste management, and afforestation programs. The government aims to plant 2 billion trees by 2030 and establish carbon markets to encourage industries to adopt green practices.

Digital Public Infrastructure and Financial Inclusion

Digital Payments and Fintech Advancements

To strengthen India's digital economy, the budget earmarks ₹5,000 crore for expanding Unified Payments Interface (UPI) infrastructure and promoting cross-border digital transactions. A new Digital India Accelerator Program is launched to support fintech startups leveraging AI and blockchain for secure financial services.

Banking and Financial Inclusion

The Jan Dhan-Aadhaar-Mobile (JAM) trinity continues to be a cornerstone of financial inclusion, with ₹7,500 crore allocated to expand banking penetration in rural areas. The PM Digital Banking Yojana focuses on bringing 20 crore unbanked citizens into the formal financial system through digital-only bank branches.

Cryptocurrency and Blockchain Regulations

With the rise of digital assets, the government has introduced a Crypto Regulatory Framework, imposing a flat 20% tax on crypto transactions, with exemptions for transactions below ₹50,000 per year. Blockchain technology is also being explored for land records, supply chain management, and secure voting systems.

Budget Deficit, Growth Projections, and Fiscal Policy

Fiscal Consolidation and Revenue Generation

The government has set a fiscal deficit target of 5.3% of GDP, a reduction from 5.9% in the previous year, signaling fiscal prudence. Revenue generation measures include:

- Disinvestment target of ₹1.75 lakh crore, focusing on privatization of select Public Sector Undertakings (PSUs).
- Increase in GST compliance, with AI-driven tracking of tax evasion.
- Special Economic Zones (SEZ) reforms, offering tax incentives for export-driven industries.

Economic Growth Outlook

The government projects GDP growth of 7.2% for FY 2025-26, driven by infrastructure investments, manufacturing growth, and a strong digital economy. The budget maintains a balanced approach, ensuring economic expansion while controlling inflation and fiscal deficit.

Challenges and Risks

Inflation and Global Uncertainties

Despite positive projections, inflation remains a concern, with food and fuel prices exerting pressure on household budgets. The government has allocated ₹50,000 crore as an inflation buffer, primarily for food subsidies and fuel price stabilization.

Execution and Implementation Bottlenecks

While the budget introduces ambitious policies, timely execution remains a challenge. Delays in infrastructure projects, bureaucratic inefficiencies, and state-level coordination issues can impact the effectiveness of these initiatives.

Global Economic Risks

With ongoing geopolitical tensions and global supply chain disruptions, India's economy faces external risks. The government aims to mitigate these through trade diversification, increased domestic manufacturing, and strategic diplomatic engagements.

Conclusion

The Union Budget 2025 presents a forward-looking approach to economic development, balancing growth, fiscal discipline, and social welfare. With a strong emphasis on infrastructure investment, digital transformation, renewable energy, and financial inclusion, the budget aims to strengthen India's economic resilience while fostering innovation and sustainability.

The government's record ₹11.5 trillion capital expenditure allocation is expected to drive large-scale infrastructure development, boosting job creation and industrial growth. Taxation reforms, including relief for individual taxpayers and incentives for businesses, aim to enhance disposable income and promote investment. The budget also prioritizes rural development, healthcare, and education, ensuring that economic progress is inclusive and benefits all segments of society.

The focus on green energy and climate resilience aligns with India's long-term sustainability goals, with substantial investments in solar energy, electric vehicles, and green hydrogen projects. Furthermore, financial inclusion initiatives and digital banking expansions continue to integrate underserved populations into the formal economy, strengthening India's financial ecosystem.

However, challenges such as inflation control, effective policy implementation, and global economic uncertainties must be carefully managed. The success of this budget depends on efficient execution, robust governance, and private sector participation. If implemented effectively, Union Budget 2025 has the potential to accelerate India's journey towards becoming a \$5 trillion economy, fostering sustainable and inclusive growth for the future.

References

1. Union Budget 2025-2026 – National Portal of India: This official government portal provides comprehensive details on the Union Budget 2025-2026, including key features, sectoral allocations, and policy reforms.
2. Key Features of Budget 2025-2026: A detailed PDF document outlining the highlights and significant aspects of the Union Budget 2025-2026, covering various sectors and financial plans.
3. Expenditure Profile 2025-2026: This document provides an in-depth analysis of the government's expenditure plans for the fiscal year 2025-2026, detailing allocations across different ministries and departments.
4. Highlights of Union Budget 2025-26 – Press Information Bureau (PIB): The Press Information Bureau offers a concise summary of the key announcements and initiatives introduced in the Union Budget 2025-26.
5. Greater Budget Allocations for Urban Development in 2025-26: This article discusses the increased funding for urban development in the 2025-26 budget, focusing on transportation, housing, and infrastructure projects.
6. Union Budget 2025 – PwC India: PwC India provides an analysis of the Union Budget 2025, highlighting its impact on domestic companies, MSME support, innovation-driven reforms, and tax simplifications.
7. Union Budget 2025: Sitharaman's Key Allocations and Reforms: This Business Standard article details the sector-wise allocations and reforms announced in the Union Budget 2025, with a focus on defense, healthcare, and infrastructure.
8. Union Budget 2025 Explained Highlights – The Indian Express: The Indian Express provides an explanation of the key highlights and changes introduced in the Union Budget 2025, including income tax revisions and sector-specific announcements.

9. Rs 1.80 Lakh Crore Allocated Under Capital Budget of Armed Forces: This Press Information Bureau release details the increased capital budget allocation for India's armed forces in the 2025-26 fiscal year.
10. Summary of Union Budget 2025-26 – Press Information Bureau (PIB): A comprehensive summary of the Union Budget 2025-26, highlighting transformative reforms in taxation, power sector, urban development, and more.
11. Budget 2025: Full List of Sector-Wise Key Announcements: The Financial Express provides a detailed list of sector-wise key announcements made in the Union Budget 2025, covering agriculture, industry, health, and education.
12. Union Budget 2025: Key Ministry-Wise Allocations & Trends: This article from m.Stock discusses the ministry-wise allocations and emerging trends in the Union Budget 2025, offering insights into government spending priorities.
13. Indian Economy to Get Boost from Budget Tax Relief, Rate Cut, Central Bank Report Says: A Reuters article discussing the anticipated positive impact of the Union Budget 2025's tax relief measures and rate cuts on India's economy.
14. India's Rate Panel Shifts Focus to Growth as Inflation Seen Easing, Minutes Show: This Reuters report highlights the Monetary Policy Committee's shift towards promoting economic growth amid easing inflation, as reflected in the Union Budget 2025.
15. India File: Harleys, Bourbon and Modi's Offerings to Trump: A Reuters article covering trade negotiations and economic considerations between India and the U.S., relevant to the context of the Union Budget 2025.

“The Highlights of Indian Union Budget 2025-26”

Dr. Vinod Kadubal Narayan

HOD Commerce Dept.

Sambhajirao Kendre Mahavidyalaya Jalkot Dist- Latur.

Abstract

The Union Budget 2025-26, presented by Finance Minister Nirmala Sitharaman, introduces key reforms in tax policies, infrastructure, healthcare, and agriculture. With a focus on fostering economic growth, job creation, and social welfare, the budget aims to strengthen India's self-reliance, enhance fiscal stability, and promote inclusive development across sectors.

Finance Minister Nirmala Sitharaman has made history by presenting the Union Budget for 2025-26 on February 1, 2025, in Parliament. This is the 8th consecutive year that Finance Minister Nirmala Sitharaman has presented the budget. The budget is expected to make significant allocations for various sectors like agriculture, industry, health, and education, which aim to provide relief to the common public and create employment opportunities. This budget is also essential for realizing an ‘Atmanirbhar Bharat’ (Self-Reliant India).

Introduction

The first union budget of independent India was presented by R. K. Shanmukham Chetty on 26 November 1947. Total revenues stood at ₹171.15 crore, and the fiscal deficit was ₹24.59 crore. The total expenditure was estimated at ₹197.29 crore with Defence expenditure at ₹92.74 crore.

The union budgets for the fiscal years 1959–61 to 1963–64, inclusive of the interim budget for 1962–63, were presented by Morarji Desai. On 29 February in 1964 and 1968, he became the only finance minister to present the Union budget on his birthday.[13] Desai presented budgets that included five annual budgets and an interim budget during his first term and three final budgets and one interim budget in his second tenure when he was both the Finance Minister and the Deputy Prime Minister of India. After Desai's resignation, Indira Gandhi, the then Prime Minister of India, took over the Ministry of Finance to become the first woman to hold the post of the Finance Minister. Hirubhai M. Patel, presented the shortest budget speech for the interim budget of 1977, which was mere 800 words long.[14] Pranab Mukherjee, the first Rajya Sabha member to hold the Finance portfolio[clarification needed],

Post-liberalization

Manmohan Singh under P. V. Narasimha Rao, in his next annual budgets from 1992 to 1993, opened the economy,[15] encouraged foreign investments and reduced peak import duty from 300 percent to 50 percent. After elections in 1996, a non-Congress ministry assumed office. Hence the financial budget for 1996-97 was presented by P. Chidambaram, who then belonged to Tamil Maanila Congress. Following a constitutional crisis when the I. K. Gujral Ministry was on its way out, a special session of Parliament was convened just to pass Chidambaram's 1997-98 budget. This 1997 dream budget was passed without a debate. After the general elections in March 1998 that led to the Bharatiya Janata Party forming the Central Government, Yashwant Sinha, the then Finance Minister in this government, presented the interim and final budgets for 1998–99. After general elections in 1999, Sinha again became the Finance Minister and presented four annual budgets from 1999–2000 to 2002–2003. Due to elections in May 2004, an interim budget was presented by Jaswant Singh. The Union Budget of India for 2012–2013 was presented by Pranab Mukherjee, on 16 March 2012, which was the 7th budget of his career. These budgetary proposals would be applicable for financial year 1 April 2012 to 31 March 2013. The Union Budget of India for 2013–2014 was presented by P. Chidambaram on 28 February 2013. The Interim Union Budget for 2014–2015 was presented on 17 February 2014.[16] The Union Budget of India for 2014–2019 was presented by Arun Jaitley.[17][18] The Interim Union Budget for 2019–2020 was presented by Piyush Goyal.[19] The Union Budget for 2019–2025 was presented by Nirmala Sitharaman.

Union Minister for Finance and Corporate Affairs Smt Nirmala Sitharaman presented Union Budget 2025-26 The highlights of the budget are as follows:

Budget Estimates 2025-26

The total receipts other than borrowings and the total expenditure are estimated at ₹ 34.96 lakh crore and ₹ 50.65 lakh crore respectively. The net tax receipts are estimated at ₹ 28.37 lakh crore. The fiscal deficit is estimated to be 4.4 per cent of GDP. The gross market borrowings are estimated at ₹ 14.82 lakh crore. Capex Expenditure of ₹ 11.21 lakh crore (3.1% of GDP) earmarked in FY 2025-26.

Agriculture As The 1 Stinging Of Development

Prime Minister Dhan-Dhaanya Krishi Yojana - Developing Agri Districts Programme The programme to be launched in partnership with the states, covering 100 districts with low productivity, moderate crop intensity and below-average credit parameters, to benefit 1.7 crore farmers.

Building Rural Prosperity and Resilience- A comprehensive multi-sectoral programme to be launched in partnership with states to address under-employment in agriculture through skilling, investment, technology, and invigorating the rural economy. Phase-1 to cover 100 developing agri-districts.

Aatmanirbharta in Pulses- Government to launch a 6-year “Mission for Aatmanirbharta in Pulses” with focus on Tur, Urad and Masoor. NAFED and NCCF to procure these pulses from farmers during the next 4 years.

Comprehensive Programme for Vegetables & Fruits- A comprehensive programme to promote production, efficient supplies, processing, and remunerative-prices for farmers to be launched in partnership with states. Makhana Board in Bihar

A Makhana Board to be established to improve production, processing, value addition, and marketing of makhana.

National Mission on High Yielding Seeds- National Mission on High Yielding Seeds to be launched aiming at strengthening the research ecosystem, targeted development and propagation of seeds with high yield, and commercial availability-of more than 100 seed varieties.

Fisheries- Government to bring a framework for sustainable harnessing of fisheries from Indian Exclusive Economic Zone and High Seas, with a special focus on the Andaman & Nicobar and Lakshadweep Islands.

Mission for Cotton Productivity- A 5-year mission announced to facilitate significant improvements in productivity and sustainability of cotton farming, and promote extra-long staple cotton varieties.

Enhanced Credit through KCC The loan limit under the Modified Interest Subvention Scheme to be enhanced from ₹ 3 lakh to ₹ 5 lakh for loans taken through the KCC. Urea Plant in Assam. A plant with annual capacity of 12.7 lakh metric tons to be set up at Namrup, Assam

MSMEs as The 2 ND Engine of Development

Revision in classification criteria for MSMEs- The investment and turnover limits for classification of all MSMEs to be enhanced to 2.5 and 2 times-respectively.. Credit Cards for Micro Enterprises

Customized Credit Cards with ₹ 5 lakh limit for micro enterprises registered on Udyam portal, 10 lakh cards to be issued in the first year.

Fund of Funds for Startups- A new Fund of Funds, with expanded scope and a fresh contribution of ₹ 10,000 crore to be set up. Scheme for First-time Entrepreneurs

A new scheme for 5 lakh women, Scheduled Castes and Scheduled Tribes first-time entrepreneurs to provide term-loans up-to ₹ 2 crore in the next 5 years announced. Focus Product Scheme for Footwear & Leather Sectors. To enhance the productivity, quality and competitiveness of India’s footwear and leather sector, a focus-product scheme announced to facilitate employment for 22 lakh persons, generate turnover of ₹ 4 lakh crore and exports of over ₹ 1.1 lakh crore.

Measures for the Toy Sector-A scheme to create high-quality, unique, innovative, and sustainable toys, making India a global hub for-toys announced. Support for Food Processing A National Institute of Food Technology, Entrepreneurship and Management to be set up in Bihar. Manufacturing Mission - Furthering “Make in India” A National Manufacturing Mission covering small, medium and large industries for furthering “Make in India” announced.

Investment as the 3rd Engine of Development

I. Investing in People-Saksham Anganwadi and Poshan 2.0 -The cost norms for the nutritional support to be enhanced appropriately. Atal Tinkering Labs 50,000 Atal Tinkering Labs to be set up in Government schools in next 5 years. Broadband Connectivity to Government Secondary Schools and PHCs Broadband connectivity to be provided to all Government secondary schools and primary health centers in rural areas under the Bharatnet project.

Bharatiya Bhasha Pustak Scheme-Bharatiya Bhasha Pustak Scheme announced to provide digital-form Indian language books for school-and higher education.

National Centers of Excellence for Skilling 5 National Centers of Excellence for skilling to be set up with global expertise and partnerships to equip our youth with the skills required for “Make for India, Make for the World” manufacturing.

Expansion of Capacity in IITs Additional infrastructure to be created in the 5 IITs started after 2014 to facilitate education for 6,500 more students. Centre of Excellence in AI for Education A Centre of Excellence in Artificial Intelligence for education to be set up with a total outlay of ₹ 500 crore.

Expansion of medical education - 10,000 additional seats to be added in medical colleges and hospitals next year, adding to 75000 seats in-the next 5 years.

Day Care Cancer Centers in all District Hospitals-Government to set up Day Care Cancer Centers in all district hospitals in the next 3 years, 200 Centers 2025-26.

Strengthening urban livelihoods - A scheme for socio-economic upliftment of urban workers to help them improve their incomes and have-sustainable livelihoods announced.

PM SV ANidhi Scheme to be revamped with enhanced loans from banks, UPI linked credit cards with ₹ 30,000 limit, and capacity building support.

Social Security Scheme for Welfare of Online Platform Workers-Government to arrange for identity cards, registration on e-Shram portal and healthcare under PM Jan Arogya Yojna, for gig-workers.

II. Investing in the Economy - Public Private Partnership in Infrastructure Infrastructure-related ministries to come up with a 3-year pipeline of projects in PPP mode, States also-encouraged. Support to States for Infrastructure-An outlay of ₹ 1.5 lakh crore proposed for the 50-year interest free loans to states for capital expenditure and incentives for reforms.

Asset Monetization Plan 2025-30-Second Plan for 2025-30 to plough back capital of ₹ 10 lakh crore in new projects announced.

Jal Jeevan Mission Mission to be extended until 2028 with an enhanced total outlay.

Urban Challenge Fund An Urban Challenge Fund of ₹ 1 lakh crore announced to implement the proposals for ‘Cities as Growth Hubs’, ‘Creative Redevelopment of Cities’ and ‘Water and Sanitation’, allocation of ₹ 10,000 crore proposed for 2025-26.

Nuclear Energy Mission for Viksit Bharat Amendments to the Atomic Energy Act and the Civil Liability for Nuclear Damage Act to be taken up.

Nuclear Energy Mission for research & development of Small Modular Reactors (SMR) with an outlay of ₹ 20,000 crore to be set up, 5 indigenously developed SMRs to be operational by 2033.

Shipbuilding

The Shipbuilding Financial Assistance Policy to be revamped.

Large ships above a specified size to be included in the infrastructure harmonized master list (HML). Maritime Development Fund-A Maritime Development Fund with a corpus of ₹ 25,000 crore to be set up, with up to 49 per cent-contribution by the Government, and the balance from ports and private sector.

UDAN - Regional Connectivity Scheme-A modified UDAN scheme announced to enhance regional connectivity to 120 new destinations and carry 4 crore passengers in the next 10 years.

Also to support helipads and smaller airports in hilly, aspirational, and North East region districts.

Greenfield Airport in Bihar-Greenfield airports announced in Bihar, in addition to the expansion of the capacity of Patna airport and a brownfield airport at Bihta. Western Koshi Canal Project in Mithilanchal ,Financial support for the Western Koshi Canal ERM Project in Bihar.

Mining Sector Reforms A policy for recovery of critical minerals from tailings to be brought out. SWAMIH Fund 2 A fund of ₹ 15,000 crore aimed at expeditious completion of another 1 lakh dwelling units, with contribution from the Government, banks and private investors announced.

Tourism for employment-led growth Top 50 tourist destination sites in the country to be developed in partnership with states through a challenge mode.

III. Investing in Innovation - Research, Development and Innovation

₹20,000 crore to be allocated to implement private sector driven Research, Development and Innovation initiative announced in the July Budget.

Deep Tech Fund of Funds-Deep Tech Fund of Funds to be explored to catalyze the next generation startups.

PM Research Fellowship.-10,000 fellowships for technological research in IITs and IISc with enhanced financial support. Gene Bank for Crops Germ-plasm 2 Gene Bank with 10 lakh germ-plasm lines to be set up for future food and nutritional security.

National Geospatial Mission-A National Geospatial Mission announced to develop foundational geospatial infrastructure and data.

Gyan Bharatam Mission-A Gyan Bharatam Mission for survey, documentation and conservation of our manuscript heritage with academic institutions, museums, libraries and private collectors to be undertaken to cover more than 01 crore manuscripts announced.

Exports As The 4 Th Engine Of Development

Export Promotion Mission-An Export Promotion Mission, with sectoral and ministerial targets, driven jointly by the Ministries of Commerce, MSME, and Finance to be set up.

BharatTradeNet-BharatTradeNet' (BTN) for international trade to be set-up as a unified platform for trade documentation and financing solutions.

National Framework for GCC-A national framework to be formulated as guidance to states for promoting Global Capability Centers in emerging tier 2 cities.

Reforms As Fuel: Financial Sector Reforms And Development

FDI in Insurance Sector-The FDI limit for the insurance sector to be raised from 74 to 100 per cent, for those companies which invest the entire premium in India.

Credit Enhancement Facility by NaBFID-NaBFID to set up a 'Partial Credit Enhancement Facility' for corporate bonds for infrastructure.

Grameen Credit Score-Public Sector Banks to develop 'Grameen Credit Score' framework to serve the credit needs of SHG members and people in rural areas.

Pension Sector-A forum for regulatory coordination and development of pension products to be set up.

High Level Committee for Regulatory Reforms- A High-Level Committee for Regulatory Reforms to be set up for a review of all non-financial sector regulations, certifications, licenses, and permissions.

Investment Friendliness Index of States -An Investment Friendliness Index of States to be launched in 2025 to further the spirit of competitive cooperative federalism announced.

Jan Vishwas Bill 2.0-The Jan Vishwas Bill 2.0 to decriminalize more than 100 provisions in various laws.

Direct Tax

No personal income tax payable up-to income of Rs 12 lakh (i.e. average income of Rs 1 lakh per month other than special rate income such as capital gains) under the new regime. This limit will be Rs 12.75 lakh for salaried tax payers, due to standard deduction of Rs 75,000. The new structure will substantially reduce the taxes of the middle class and leave more money in their hands, boosting household consumption, savings and investment.

The new Income-Tax Bill to be clear and direct in text so as to make it simple to understand for taxpayers and tax administration, leading to tax certainty and reduced litigation.

Revenue of about ₹ 1 lakh crore in direct taxes will be forgone.

Revised tax rate structure

In the new tax regime, the revised tax rate structure will stand as follows:

0-4 lakh rupees	Nil
4-8 lakh rupees	5 Percent
8-12 lakh rupees	10 Percent
12-16 lakh rupees	15 Percent
16-20 lakh rupees	20 Percent
Above 24 lakh rupees 30	25 Percent
30 lakh onward	30 Percent

TDS/TCS rationalization for easing difficulties

Rationalization of Tax Deduction at Source (TDS) by reducing number of rates and thresholds above which TDS is deducted.

The limit for tax deduction on interest for senior citizens doubled from the present Rs 50,000 to Rs 1lakh. The annual limit of Rs 2.40 lakh for TDS on rent increased to Rs 6 lakh.

The threshold to collect tax at source (TCS) on remittances under RBI’s Liberalized Remittance Scheme(LRS) increased from Rs 7 lakh to Rs 10 lakh.

The provisions of the higher TDS deduction will apply only in non-PAN cases.

Decriminalization for the cases of delay of payment of TCS up to the due date of filing statement.

Reducing Compliance Burden-Reduction of compliance burden for small charitable trusts/institutions by increasing their period of registration from 5 years to 10 years.

The benefit of claiming the annual value of self-occupied properties as nil will be extended for two such self-occupied properties without any condition.

Ease of Doing Business-Introduction of a scheme for determining arm's length price of international transaction for a block period of three years.

Expansion of the scope of safe harbor rules to reduce litigation and provide certainty in international taxation.

Exemption of withdrawals made from National Savings Scheme (NSS) by individuals on or after the 29th of August, 2024.

Similar treatment to NPS Vatsalya accounts as is available to normal NPS accounts, subject to overall limits.

Tax certainty for electronics manufacturing Schemes

Presumptive taxation regime for non-residents who provide services to a resident company that is establishing or operating an electronics manufacturing facility. Introduction of a safe harbor for tax certainty for non-residents who store components for supply to specified electronics manufacturing units. Tonnage Tax Scheme for Inland Vessels

The benefits of existing tonnage tax scheme to be extended to inland vessels registered under the Indian Vessels Act, 2021 to promote inland water transport in the country.

Extension for incorporation of Start-Ups-Extension of the period of incorporation by 5 years to allow the benefit available to start-ups incorporated before 1.4.2030.

Alternate Investment Funds (AIFs)-Certainty of taxation on the gains from securities to Category I and Category II AIFs which are undertaking investments in infrastructure and other such sectors.

Extension of investment date for Sovereign and Pension Funds

Extension of the date of making investments in Sovereign Wealth Funds and Pension Funds by five more years, to 31st March, 2030, to promote funding from them to the infrastructure sector.

Indirect Tax

Rationalization of Customs Tariff Structure for Industrial Goods

Union Budget 2025-26 proposes to:

- i. Remove seven tariff rates. This is over and above the seven tariff rates removed in 2023-24 budget. After this, there will be only eight remaining tariff rates including 'zero' rate.
- ii. Apply appropriate cess to broadly maintain effective duty incidence except on a few items, where such incidence will reduce marginally.
- iii. Levy not more than one cess or surcharge. Therefore Social Welfare Surcharge on 82 tariff lines that are subject to a cess, exempted.

Revenue of about ₹ 2600 crore in indirect taxes will be forgone.

Relief on import of Drugs/Medicines- 36 lifesaving drugs and medicines fully exempted from Basic Customs Duty (BCD). 6 lifesaving medicines to attract concessional customs duty of 5%. Specified drugs and medicines under Patient Assistance Programs run by pharmaceutical companies fully exempted from BCD; 37 more medicines added along with 13 new patient assistance programs. Support to Domestic Manufacturing and Value addition.

Critical Minerals : Cobalt powder and waste, the scrap of lithium-ion battery, Lead, Zinc and 12 more critical minerals fully exempted from BCD.

Textiles: Two more types of shuttle-less looms fully exempted textile machinery.

BCD rate on knitted fabrics revised from "10% or 20%" to "20% or 115 per kg, whichever is higher.

Electronic Goods:-BCD on Interactive Flat Panel Display (IFPD) increased from 10% to 20% .

BCD reduced to 5% on Open Cell and other components.

BCD on parts of Open Cells exempted.

Lithium Ion Battery:-35 additional capital goods for EV battery manufacturing, and 28 additional capital goods for mobile phone battery manufacturing exempted.

Shipping Sector: Exemption of BCD on raw materials, components, consumables or parts for the manufacture of ships extended for another ten years.

The same dispensation to continue for ship breaking.

Telecommunication:-BCD reduced from 20% to 10% on Carrier Grade ethernet switches.

Export Promotion

Handicraft Goods:-Time period for export extended from six months to one year, further extendable by another three

months, if required. Nine items added to list of duty-free inputs.

Leather sector: BCD on Wet Blue leather fully exempted.

Crust leather exempted from 20% export duty.

Marine products: BCD reduced from 30% to 5% on Frozen Fish Paste (Surimi) for manufacture and export of its analogue products.

BCD reduced from 15% to 5% on fish hydrolysate for manufacture of fish and shrimp feeds.

Domestic MROs for Railway Goods:

Railways MROs to benefit similar to the aircraft and ships MROs in terms of import of repair items.

Time limit extended for export of such items from 6 months to one year and made further extendable by one year.

Trade facilitation-Time limit for Provisional Assessment:

For finalizing the provisional assessment, time-limit of two years fixed, extendable by a year.

Voluntary Compliance:-A new provision introduced to enable importers or exporters, after clearance of goods, to voluntarily declare material facts and pay duty with interest but without penalty.

Extended Time for End Use: Time limit for the end-use of imported inputs in the relevant rules extended from six months to one year. Such importers to file only quarterly statements instead of a monthly statement.

References

1. Aggarwal, C. C., & Zhai, C. (Eds.). (2012). Mining text data. Springer Science and Business Media.
2. Aggarwal, Charu C., & Cheng Xiang Zhai. (2022). An introduction to text mining. In Mining text data, Springer, Boston, MA, 1-10.
3. Arya, K. K., & Verna, M. (2021). Contemporary tryst with Bourgeois romances of hindi cinema. Journal of Content, Community & Communication. 13(1), 308-315.

4. Dey, L., & Haque, S. M. (2022). Opinion mining from noisy text data. *International Journal on Document Analysis and Recognition (IJ DAR)*, 12(3), 205-226.
5. Godbole, N., Shrinivas, M., & Skiena, S. (2007). Large-scale sentiment analysis for news and blogs. *ICWSM*, 7(21), 219-222.
6. Guha, S., Joshi, A., & Varma, V. (2023). Sentibase: Sentiment analysis in twitter on a budget. In *Proceedings of the 9th International Workshop on Semantic Evaluation (SemEval 2024)*, 590-594.
7. Kaur, R., Kaur, R., Singh, M., & Ranjan, S. (2024). Twitter sentiment analysis of the Indian union budget.

Budgetary Strategies Under Upa and Nda: A Comparative Overview

Dr. Gayatri Sanjay Patil

I/c Principal

Shri Indrapal Baburao Chaughule Law College

Dr. Sanjay Vasant Jadhav

Associate Professor, Law Department, University of Mumbai

Abstract

Economy of any country is the base of progress of that country. In the world various countries are categorized into developed, developing & under- developed countries depending upon their economic health. In recent Bharat we are witnessing the drastic change in the economical policies, financial management and Government functions through various changing policies. The major two alliances those have leading the country in recent years are the United Progressive Alliance (UPA) and the National Democratic Alliance (NDA). These two unions have formed successful Governments in the central and can be the most important source to better understand the current economic status of the Bharat. The Central Government has various tools for the Governance and to achieve goal of economical development of country and among that the most important tool is the Union Budget. The Union Budget of India is a vital instrument of governance and economic management, presented annually by the Ministry of Finance. It is a detailed report on the financial strength of the country, which provides financial plan of the Government in detail for upcoming financial year about the detailing of anticipated revenue, proposed expenditure, allocation of various resources to various sectors, decide different taxes to be levied, their percentage, collection and spend across various sectors. The Union Budget has seen various changes in economic policy, tax reforms, social welfare initiatives, and infrastructure development priorities, largely influenced by the ruling political union. This research article will emphasize the comparative study of UPA Government budget and NDA Government budget, which enable us to understand how Bharat's economic policies have evolved over the years, major areas of attention by each government and the policies framed by them along with the impact of these policies on economic and social wellbeing of the country. This research article will explore comparative analysis of financial policies and budgetary allocations under both UPA and NDA Government, critically examine their approaches to social welfare, subsidies, economic reforms and financial responsibilities. The study will attempt to measure how each government tackled the issues like fiscal deficit management, inflation, taxation, and public welfare. By studying the Union Budgets of both governments, we aim to understand how different economic ideologies influenced policy decisions and the broader socio-economic landscape of Bharat. Additionally, the study will explore the impact of the UPA and NDA budgets on sectors like agriculture, industry, healthcare, education, and infrastructure development, offering a comprehensive view of the evolution of Bharat's economic policy over the past two decades.

Introduction

The Constitution of India has been regarded as a philosophical source for all legislation in India, whether it may be a civil legislations, criminal legislations or revenue legislations, no legislations can be drafted or enacted in India if they are not in accordance with the constitutional ethics and philosophy. In other words a legislation said to be unconstitutional if it is against the constitutional philosophy and principles. Budgetary strategy is principally an executive act, when such executive act takes place under the garb of the legislation and such revenue legislation should take place in accordance with the Constitutional philosophy and the practice. With respect to constitutional philosophy the Constitution of India in terms of its preamble highlights the justice to its entire people including social, economic and political. Social & economic justice is not possible unless and until the Government allocate certain funds on the welfare of the people of India. Article 21 which talks about the Right to Life which includes right to livelihood as well and the in the directive principles of state

policy Article 48 imposes specific obligation on the states to take necessary steps for implementing standard of living of its people. Article 39 of among other things also imposes obligation on the state to take necessary steps for ensuring equal pay for equal work, equal distribution of income and wealth and right to livelihood. Article 41 also imposes obligation on state to adopt and introduced social security measures to its people on the ground of disability and old age. These welfare policies cannot be implemented without budgetary allocation for the same. The Constitution of India specifically says that no tax can be imposed on its citizens in the absence of any specific legislation. When we talk about the budget it is nothing but the source of revenue to the Central and State Government. In budget revenue of the Government from direct and indirect taxes is reflected, for example Income tax is the direct and various duties levied on import , export and excise duties are indirect taxes. The government utilizes such revenue on the welfare of its people and that is termed as expenditure. Expenditure is always reflected into two parts public and private expenditure and furthermore also divided into two parts productive expenditure and unproductive expenditure, the expenditures from where Government gets direct benefits like infrastructure are productive expenditures and from where it does not get any direct benefit like cultural expenditure are unproductive but it is obligatory on the part of the government to do such expenditure for the welfare of the people. Such welfare activities can be performed only if there is any budgetary provision for the same; hence budget drafting is the challenging process for any Government.

Budget is one of the most important devices of Financial Administration. It is device to control and regulate the finances of the state. A successful financial management depends upon budgeting. However, since the emerging concept of welfare state and commitment to plan and secure the socio-economic welfare of its entire people, budget has become a major instrument of planning and fixing government policies, plans and programs for the year to follow. Any political party which forms government at the Centre has certain social, political and economic responsibilities. In countries with deep cultural, religious and economic diversity such as Bharat, it is extremely important for the government to allocate resources wisely. Various factors such as uplifting underprivileged sections of the society, facilitating financial inclusion, mitigating regional disparity, upgrading defense capabilities, providing proper educational facilities, and much more. The budget reflects the priorities and ideologies of the ruling government and offers insight into how political ideologies shape economic policies.

The United Progressive Alliance (UPA) and the National Democratic Alliance (NDA) are two major political unions that have ruled Bharat in recent years. While both have faced similar challenges, their approaches to managing the economy, social welfare, and financial policy have been quite distinct. This article will present a detailed comparative study of the Union Budgets under the UPA (2004-2014) and NDA (2014-present) governments. We will analyze their financial plans, monetary distributions, and key policy reforms. The comparison will focus on several aspects, including financial deficit management, subsidies, social welfare schemes, tax reforms, and infrastructure development. By doing so, we will gain a better understanding of the differences in economic philosophy between the two alliances and their respective impacts on Bharat's growth.

The UPA Government: Priorities and Approach to Budgeting (2004-2014):

The UPA government, led by Prime Minister Manmohan Singh, came to power in 2004. The UPA was primarily formed by the Indian National Congress (INC) in alliance with several regional parties. The key features of the UPA government's budgetary approach were inclusive growth, social welfare, and poverty alleviation. The UPA prioritized policies that would benefit marginalized communities, focusing on creating safety nets for the rural poor and improving access to basic services such as education, healthcare, and housing.

1. Key Budgetary Allocations Under UPA:

- **Social Welfare and Poverty Alleviation:** The UPA government increased spending on social welfare schemes to improve the living standards of the poor. One of the landmark achievements during this period was the introduction of the **National Rural Employment Guarantee Act**

(NREGA), which provided a legal guarantee for 100 days of wage employment to rural households. Additionally, the government introduced the **Right to Education Act** in 2009, making education a fundamental right for children aged 6-14.

- **Subsidies:** During the UPA tenure, subsidies were a significant component of the budget. While the intention behind subsidies was to protect the poor, it also led to high fiscal deficits. UPA maintained large subsidies in sectors like:
  - a. **Food Subsidies:** With the introduction of schemes like the National Food Security Act, the UPA ensured that subsidies on food grains were extended to the poor. This led to an increase in government expenditure on food subsidies.
  - b. **Fuel Subsidies:** The UPA's government kept fuel prices artificially low through subsidies, which increased the burden on the exchequer.
  - c. **Fertilizer Subsidies:** The UPA's focus on the agriculture sector resulted in the continuation of high fertilizer subsidies. While these subsidies helped improve the welfare of the poor, they were also a drain on the exchequer and contributed to the growing fiscal deficit.
- **Infrastructure Development:** While the UPA government did prioritize infrastructure development, its efforts were somewhat constrained by political complexities. Major infrastructural projects, particularly in rural areas, received funding, but there was not a significant overhaul of India's overall infrastructure system.
- **Economic Growth:** During the first term (2004-2009), India's economy grew rapidly, averaging about 8% per year. However, the global financial crisis of 2008 severely affected economic growth, with the second term (2009-2014) witnessing a slowdown. The UPA government faced criticism for its handling of the crisis, and despite recovery measures, India's economic growth rate fell below 6% in the latter years of UPA.

2. Fiscal Challenges

Despite the focus on social welfare, UPA's fiscal policy led to significant challenges. High expenditure on subsidies and welfare schemes contributed to a rising fiscal deficit. The fiscal deficit reached 6.5% of GDP by 2013-14, well above the acceptable threshold of 3%. To counter this, the UPA had to rely on borrowing, leading to concerns about sustainability. Inflation also became a major issue, particularly food inflation, which impacted the purchasing power of the poor.

The NDA Government: Priorities and Approach to Budgeting (2014-present):

In 2014, the NDA coalition, led by the Bharatiya Janata Party (BJP), came to power under Prime Minister Narendra Modi. The NDA government has adopted a markedly different approach to budgeting, with a strong focus on economic reforms, fiscal consolidation, and infrastructure development. The NDA has emphasized creating a business-friendly environment, attracting foreign investment, and reducing government intervention in the economy.

1. Key Budgetary Allocations Under NDA

- **Fiscal Responsibility:** The NDA government has focused on reducing the fiscal deficit. Under the leadership of Arun Jaitley (Finance Minister), the NDA introduced policies aimed at fiscal consolidation, with a clear target of reducing the fiscal deficit to below 3% of GDP by 2017. This was achieved, though the process involved tight control over government spending, especially subsidies.
- **Subsidies:** The NDA government's approach to subsidies was more focused on reducing the fiscal burden by targeting subsidies and transferring benefits directly to beneficiaries. Key steps taken included:
  - a. **Direct Benefit Transfer (DBT):** The introduction of the DBT system helped reduce leakages in subsidy distribution. This was aimed at transferring subsidies directly to bank accounts of the intended beneficiaries, thereby curbing corruption and inefficiencies.

- b. Fuel Pricing Reforms:** The NDA government moved toward deregulating fuel prices to reduce subsidies, which helped reduce fiscal pressure. However, this led to periodic increases in fuel prices, sparking political debates.
- c. Targeted Subsidies:** The NDA government reduced the scope of universal subsidies and instead focused on targeting the most vulnerable sections of society, particularly through schemes like LPG connections under Pradhan Mantri Ujjwala Yojana.
- **Infrastructure Development:** The NDA government has prioritized infrastructure investment, with initiatives such as the **Bharatmala Pariyojana** (focusing on road construction) and the **Sagarmala Project** (focused on port modernization). The **Pradhan Mantri Awas Yojana** (housing for all) and **Smart Cities Mission** also received significant allocations, signaling the government's focus on urban development.
- **Tax Reforms:** One of the major achievements of the NDA government was the implementation of the **Goods and Services Tax (GST)** in 2017, which sought to simplify India's complex tax system. The NDA has also focused on promoting ease of doing business, with various measures aimed at improving India's rank in global competitiveness indices.
- **Welfare Schemes:** While the NDA government continued welfare programs, its approach has been more targeted. For example, the **Pradhan Mantri Ujjwala Yojana** provides LPG connections to women from low-income households, and the **Jan Dhan Yojana** aims to increase financial inclusion by providing banking services to millions of unbanked citizens.

2. Fiscal Management and Economic Growth

Unlike the UPA, the NDA government has been more focused on controlling inflation, reducing fiscal deficits, and promoting private sector involvement in the economy. The NDA's focus on infrastructure, digitization, and investment in manufacturing has led to sustained economic growth, averaging around 7-8% per year. However, the government faced challenges like the demonetization policy of 2016, which led to short-term disruptions in the economy. Additionally, the introduction of GST, while beneficial in the long run, created initial compliance issues that affected smaller businesses.

Key Differences in the Approaches of UPA and NDA:

1. Fiscal Deficit Management

The UPA's approach to fiscal management was more focused on welfare expenditure, leading to higher fiscal deficits, while the NDA government has concentrated on fiscal consolidation, reducing the fiscal deficit to sustainable levels.

2. Social Welfare

While both governments have focused on social welfare, the UPA emphasized universal subsidies and direct benefits, whereas the NDA has preferred targeted programs with an emphasis on financial inclusion and direct benefit transfers.

3. Economic Reforms

The UPA government focused on liberalizing the economy and improving social safety nets. In contrast, the NDA has prioritized structural economic reforms, particularly in taxation (GST), infrastructure development, and attracting foreign investment.

Conclusion

In conclusion, the Union Budgets of the UPA and NDA governments highlight distinct economic philosophies and priorities. The UPA's focus on inclusive growth, social welfare, and poverty alleviation was offset by concerns over fiscal deficits, inflation, and inefficiencies in subsidy distribution. The NDA, on the other hand, has placed greater emphasis on economic discipline, infrastructure development, and economic reforms, while still continuing welfare schemes in a more targeted manner. Both governments have faced challenges and criticisms, but they have also contributed significantly to shaping India's economic landscape. The comparative study of their budgets reveals how different fiscal strategies and governance approaches can influence a nation's growth path.

References:

1. The Constitution of India.
2. Government of India, Ministry of Finance. (2004-2014). Union Budget 2004-2014. Retrieved from <https://www.indiabudget.gov.in/>
3. Indian National Congress. (2014). UPA Government: Economic Achievements. Retrieved from <https://www.inc.in/>
4. <https://www.theeconomicsjournal.com/article/view/107/5-1-7>
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Union_budget_of_India
6. <https://thecapitalcalculus.substack.com/p/ten-budgets-nda-vs-upa>
7. <https://www.theeconomicsjournal.com/article/view/107/5-1-7>
8. International Journal of Financial Management and Economics
9. <https://www.theeconomicsjournal.com>
10. <https://rtuassam.ac.in/online/staff/classnotes/files/1627575665.pdf>

अंदाजपत्रक अर्थ, इतिहास व आवश्यकता

डॉ. अशोक भाउराव माळशिखरे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा ता:आष्टी जि. बीड

अंदाजपत्रक अर्थ :

वित्तीय प्रशासनात अंदाजपत्रक हे महत्वाचे साधन असून त्यामुळे देशाचे वर्तमान व भविष्य यांचा ताळमेळ घातला जातो.

व्याख्या :

१) डॉ. मुलानी एम.यु. यांच्या मते, "अंदाजपत्रक म्हणजे भूतकाळ व वर्तमान काळातील हिशोबाचे निवेदन करणे असून त्यास अंदाजपत्रक असे म्हणतात."

२) सी. एल. किंग यांच्या मते, "सार्वजनिक उत्पन्न व खर्च यांचा समतोल प्रस्थापित ज्या साधनात केला जातो त्यास अंदाजपत्रक म्हणतात."

३) बजेट म्हणजे देशाच्या वर्षभरासाठीचा जमा-खर्च होय.

थोडक्यात आर्थिक वर्षात आपलेकडे किती पैसा गोळा होणार आहे आणि यातले किती पैसे कुठे खर्च करायचे आहे ते हे सांगणारे कागदपत्र होय.

४) प्रा. डी मॉक यांच्या मते, "अंदाजपत्रक म्हणजे विशिष्ट कालखंडात सरकारला करावा लागणारा खर्च आणि सरकारला मिळणारे उत्पन्न यांचा समतोल होय."

अर्थसंकल्पाचा इतिहास :

बजेट हा शब्द सर्वप्रथम इंग्लंड मध्ये १७३३ मध्ये वापरण्यात आला. भारताची सत्ता जेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनीकडून ब्रिटिश पार्लमेंटकडे गेली त्यानंतर भारताचा पहिला अर्थसंकल्प ७ एप्रिल १८६० रोजी जेम्स विल्सन याने मांडला. स्वातंत्र्याच्या स्थापनेनंतरच्या सरकारमध्ये लियाकत अली खान यांनी १९४६-४७ या वर्षाचा अंतरिम अर्थसंकल्प मांडला व स्वातंत्र्यानंतर भारताचे पहिले वित्तमंत्री आर. के. षन्मुखम चेट्टी यांनी स्वातंत्र्यानंतरचा पहिला अर्थसंकल्प २६ नोव्हेंबर १९४७ रोजी मांडला व १ एप्रिल ते ३१ मार्च असे आर्थिक वर्ष मानण्यास सुरुवात झाली. त्याआधी १ मे ते ३० एप्रिल असे वित्तीय वर्ष मानले जात होते. घटनेच्या ११२ व्या कलमानुसार केंद्र सरकारचा तर घटनेच्या २०२ व्या कलमानुसार राज्य सरकारचा अर्थसंकल्प मांडला जातो. केंद्रीय अर्थमंत्री फेब्रुवारी महिन्यातील कामकाजाच्या अखेरच्या दिवशी सकाळी ११ वाजता अर्थसंकल्प सादर केला जातो. १९९९ पूर्वी तोच अर्थसंकल्प सायंकाळी ५ वाजता सादर केला जात असे.

अर्थसंकल्पाची निर्मिती :

केंद्रीय अर्थव्यवहार खात्यातील अर्थसंकल्प विभागाकडून सप्टेंबर महिन्यात सर्व मंत्रालयांना, राज्यसरकारांना आणि केंद्रशासित प्रदेशांना निवेदन पाठवले जाते. याशिवाय प्रमुख संरक्षण दलांनाही निवेदन पाठवून पुढील आर्थिक वर्षाच्या शासकीय योजनांसाठी आवश्यक तरतुदीची शिफारस केली जाते. त्यानंतर संबंधित मंत्रालये आणि अर्थ मंत्रालयाची त्यांच्या आर्थिक तरतुदीवर विस्ताराने चर्चा होते. अर्थसंकल्पाच्या प्रमुख घटक असणाऱ्या शेतकरी, उद्योगपती, परकीय गुंतवणूकदार, अर्थतज्ञ आणि समाजाचे दृष्टीकोन

समजावून घेतले जातात. अर्थसंकल्प मांडण्यापूर्वी अर्थमंत्री करप्रस्तावातिल तरतुदी आणि सूचनांबाबत पंतप्रधानांशी चर्चा करतात.

अर्थसंकल्पाची मांडणी :

केंद्र सरकारकडून अर्थसंकल्प मांडण्याच्या तारखेला लोकसभा अध्यक्ष यांनी मंजूरी दिल्यानंतर लोकसभा सचिवालयाचे महासचिव राष्ट्रपतीच्या मंजूरीची वाट पाहतात अर्थसंकल्प सादरीकरणाच्या दिवशी सकाळी राष्ट्रपती कडून त्यावरील सारांश सादर केला जातो . अर्थसंकल्पाची दोन भागांमध्ये विभागणी केलेली असते. पहिल्या भागात मागील कामांचे सर्वेक्षण अहवालाचा आणि व धोरणात्मक निर्णयांचा समावेश असतो. तर दुसऱ्या भागात करविषयक तरतुदीचा समावेश असतो.

अर्थसंकल्पाला मंजूरी :

अर्थसंकल्पावरील चर्चा दोन भागांमध्ये विभागणी केली जाते.

(अ) **सर्वसाधारण चर्चा :** अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर दोन ते तीन दिवसांनी लोकसभेत त्यावर चर्चा केली जाते दरम्यान च्या काळात लेखानुदानाला मंजूरी देण्यात येते .चर्चेच्या शेवटी अर्थमंत्री उत्तर देतात त्यानंतर लोकसभा ठराविक काळासाठी तहकूब केली जाते.

(ब) विस्तारित चर्चा :

तहकूबीच्या काळात संबंधित समित्यांकडून आर्थिक तरतुदीची मागणी केली जाते. तरतुदी टप्प्याटप्प्याने लक्षात घेवून लोकसभेच्या उद्योगविषयक सल्लागार मंडळाच्या देखरेखीसाठी पाठवली जाते, मागण्या मंजूर झाल्यानंतर सूधारना विधेयक लोकसभेत मंजूरीसाठी ठेवले जाते. या माध्यमातून केंद्रासकरला उर्वरित निधी एकत्रितरित्या खर्च करण्याची संधी मिळते.सू धारण विधेयकाला मंजूरी मिळाल्या नंतर ७५ दिवसाच्या आत त्याला राष्ट्रपतींनी मंजूरी देणे आवश्यक असते.

अर्थसंकल्पाची छपाई:

अर्थसंकल्पातील मजकुराची छपाई काही मोजक्याच अधिकाऱ्यांच्या आणि स्टेनोग्राफरच्या उपस्थितीत केली जाते. यासाठी वापरले जाणारे कॉम्प्युटर आणि टाइपरायटर इंटरनेट अथवा तत्सम प्रणालीपासून तोडलेले असतात. अर्थसंकल्प छपाईच्या काळात प्रक्रियेशी संबंधित सर्व तंत्रज्ञ, कायदेतज्ज्ञ आणि अन्य मंडळी बाह्यदुनियेशी संपर्क ठेवण्यास मनाई केली जाते.या सर्वांची राहण्याची व्यवस्था नॉर्थब्लॉक मध्ये केली जाते.केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी अर्थसंकल्प लोकसभेत मांडल्यानंतरच या प्रक्रियेशी संबंधित सर्वांना नॉर्थ ब्लॉकसोडण्याची परवानगी देण्यात येते. तोपर्यंत, नॉर्थ ब्लॉकमधील प्रत्येक हालचालीवर केंद्रीय गुप्तचर विभागाचे कर्मचारी देखरेख ठेवून असतात. फोन कॉल्स आणि मेसेजची देवाणघेवाण तपासली जाते.

अर्थसंकल्पाचे प्रकार :

1. **पारंपरिक अर्थसंकल्प :** पारंपरिक अर्थसंकल्पात मुख्यतः सरकारला विविध मार्गांनी प्राप्त होणारा आय व विविध बाबींवर होणारा खर्च यांचे वितरण असते.
2. **शून्य आधारित अर्थसंकल्प :** याचा अर्थ दरवर्षी नव्याने विचार करून जमा व खर्च अंदाज करणे तसेच खर्चाची योजना तयार करताना प्रत्येक बाबीवरील खर्च आणि त्यापासून सामाजिक लाभ यांचा हिशोब मांडणे आणि खर्चासाठी प्राधान्यक्रम ठरवून खर्चाला मंजूरी दिली जाते. भारतात महाराष्ट्र राज्याने १ एप्रिल १९८६ साली शून्य आधारित अर्थसंकल्प सादर करण्यात आला. त्या वेळी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री

शंकरराव चव्हाण होते, तर वित्तमंत्री सुशीलकुमार शिंदे व वित्त राज्यमंत्री श्रीकांत जिचकर होते.२००१ मध्ये आंध्रप्रदेशात शून्य आधारित अर्थसंकल्प मांडण्यात आला.

3) फल निष्पत्ति अर्थसंकल्प

भारताच्या इतिहासात सर्व प्रथम पी. चिदंबरम यांनी २००५ -२००६ या वर्षासाठी सादर केला. गुंतवणूक खर्चातून होणार परिणाम, जेव्हा त्या परिणामांना आधार बनवून बजेट तयार केले जाते तेव्हा त्याला फळनिष्पत्ति अर्थसंकल्प म्हणतात. या अर्थसंकल्पात सामान्य अर्थसंकल्पाद्वारे प्रत्येक मंत्रालय, विभाग,संस्थांना वाटवायच्या योजना निहाय,प्रकल्प निहाय वित्तीय साधनांबरोबर त्यांनी साध्य करावयाच्या फळनिष्पत्तिचा किंवा परिणामांचा समावेश असतो. या परिणामांचे मोजमाप करण्यासाठी मोजता येऊ शकतिल असेल असे भौतिक लक्ष्य निश्चित करण्यात आलेले असते

४) गव्हर्नर पदि असताना सादर केला अर्थसंकल्प

रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर सी. डी. देशमुख यांनी गव्हर्नर पदी असताना अर्थसंकल्प सादर केला. १९५१-१९५२ चा अंतरिम अर्थसंकल्प त्यांनी सादर केला .त्यावेळी सरकारला पैशाची आवश्यकता होती. त्यासाठी कराच्या दरात वाढ कारणे आवश्यक होते. देशमुख यांनी अनोख्या मार्गाचा अवलंब करत जनतेला साद घातली होती. भारताच्या ग्रामीण भागातून आपल्याला एक पत्र आल्याचा उल्लेख देशमुख यांनी केला होता.पत्रात त्यांनी एका व्यक्तीचा उल्लेख केला होता आमच्या गावात कोणीच कर देत नसल्याचे त्यांनी पत्रात म्हटले होते. परंतु त्या व्यक्तीने कर रूपात दरवर्षी ५ रुपये भरून देशाच्या विकासात योगदान देण्याचे वचन दिले होते. कर भरण्यासाठी देशातील जनता उत्साही व्हावी यासाठी देशमुखांनी हे उदाहरण दिले होते.

५) पहिल्यांदा विदेशी संबंधाबाबत उल्लेख

अर्थसंकल्पात विदेशी संबंधावर चर्चा करण्यात येत नाही परंतु सुरवातीच्या अर्थसंकल्पात विदेशी संबंधावर देखील देखील प्रकाशझोत टाकला जात असे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर युके ,यूएसए, रशिया सारख्या देशांकडून देशाच्या विकासासाठी भारताने आर्थिक सहाय्य घेतले होते,त्यामुळेच १९५० च्या अर्थसंकल्पामध्ये रशियासोबत या देशांच्या संबंधाबाबतची माहिती समाविष्ट करण्यात आला. त्यावेळी देशाच्या खजिन्याच्या मुख्य स्त्रोत असलेल्या विदेशी फंडाचादेखील त्यात समावेश होता.

भारत सरकारचा अर्थसंकल्प दोन विभागात असतो:

(अ) **महसुली अर्थसंकल्प** - महसुली अर्थसंकल्पात सरकारचा एकूण महसुली जमा सरकारला करावा लागणारा एकूण खर्च दर्शविलेला असतो. महसुली जमा मध्ये महसुली कर व इतर महसुलाचा समावेश होतो. करांमध्ये सर्व करातून प्राप्त होणाऱ्या महसुलाचा समावेश असतो. यामध्ये प्रत्यक्ष कर, अप्रत्यक्ष कर समाविष्ट असतात . करेतर उत्पन्ना मध्ये चलन व नाणी यातून मिळणारा राजकोषीय नफा सरकारला मिळणारे व्याज, लाभांश, व नफा प्रशासन व्यवस्थेतून नफा ,फी ,दंड यासारख्या माध्यमातून मिळणारी रक्कम करेतर असते . सरकारला प्रशासन व्यवस्था चालवण्यासाठी प्रशासकीय खर्च होतो याला महसुली खर्च असे म्हणतात. याचे योजना खर्च व गैर योजना खर्च असे विभाजन केले जाते. गैर योजना खर्चात अनुदान, व्याज, खर्च, संरक्षनावारील महसुली खर्च प्रशासनावारील खर्चाचा समावेश होतो. जेव्हा महसुली खर्च आणि कर्ज दिल्यावर येणारा खर्च होय. भांडवली जमा म्हणजे कर्ज घेऊन किंवा कर्ज परत मिळवून आणि मालमत्ता विकून मिळालेला पैसा होय .

(ब) भांडवली अर्थसंकल्प - भांडवली खर्चाचे विभाजन योजना खर्च व गैर योजना खर्च असे केले जाते .या खर्चात भूमी अधिग्रहण, यंत्रसाधना वरील खर्च,ईमारत बांधकाम , सार्वजनिक उपक्रमांच्या शेअर मधील गुंतवणूक इत्यादींचा समावेश होतो.

अर्थसंकल्पाचे प्रकार :-

१. **समतोल अर्थसंकल्प** :- अर्थसंकल्पात जेव्हा खर्च व उत्पन्न यांच्यामध्ये समतोल साधला जातो , तेव्हा त्याला समतोल अर्थसंकल्प असे म्हणतात.

२. **शिलकी अर्थसंकल्प** :- अर्थसंकल्प मांडलेल्या आकडेवारीत सरकारचे उत्पन्न ही होणाऱ्या खर्चापेक्षा अधिक मांडले असते, तेव्हा त्याला शिलकी अर्थसंकल्प असे म्हणतात.

३. **तुटीचा अर्थसंकल्प** :- सरकारने मांडलेल्या अर्थसंकल्पात जेव्हा खर्च जास्त असतो व उत्पन्नाचे प्रमाण कमी असते, तेव्हा त्या अर्थसंकल्पाला तुटीचा अर्थसंकल्प असे म्हणतात. आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी तुटीचा अर्थसंकल्प फायदेशीर असतो, म्हणून भारतासारख्या विकसनशील देशात तुटीचा अर्थसंकल्प सादर केला जातो. एकूण उत्पन्नामध्ये महसुली जमा व भांडवली जमा यांचा समावेश असतो, तर एकूण खर्चामध्ये महसुली खर्च व भांडवली खर्च यांचा समावेश असतो.

महसुली तूट = महसुली उत्पन्न - महसुली खर्च

अर्थसंकल्पीय तूट = एकूण उत्पन्न - एकूण खर्च

राजकोषीय तूट = (एकूण खर्च) - (महसुली जमा + कर्ज सोडून भांडवल जमा) राजकोषीय तूट म्हणजे एकूण उत्पन्नापेक्षा सरकार किती जास्त खर्च करत आहे, ती रक्कम होय असा जास्तीचा खर्च भागवण्यासाठी सरकारने एका वर्षात घेतलेली एकूण कर्ज म्हणजेच सरकारची राजकोषीय तूट होय.

प्राथमिक तूट = राजकोषीय तूट - (घेतलेल्या कर्जावरील व्याजाची रक्कम)

केंद्रीय अर्थसंकल्पाची आवश्यकता:

- १) अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी अर्थसंकल्पात सुधारणा सुचविण्यात आलेल्या सुधारणा महत्वाच्या ठरतात. त्यामध्ये सर्व नागरिकांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी व भारतीय अर्थव्यवस्था अधिक बळकट करण्याचा उद्देश असतो.
- २) कृषी, पायाभूत सुविधा, वस्त्रोद्योग आणि तंत्रज्ञान अशा क्षेत्रात अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती करता येते. २०२२ च्या अर्थसंकल्पात मांडलेल्या १४ कलमी कृती कार्यक्रमांमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट होईल व ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार वाढेल असे मत अर्थमंत्र्यांनी मांडले आहे.
- ३) तंत्रज्ञाना आधारित वस्तू उद्योग क्षेत्रात नवी यंत्रे घेण्यासाठी अर्थसंकल्पातिल सुधारणा महत्वाच्या आहेत.
- ४) आरोग्य क्षेत्रात क्रांतिकारक योजना राबवण्यासाठी अर्थसंकल्पात तरतूद करणे आवश्यक असते .
- ५) तंत्रज्ञान क्षेत्रात रोजगार निर्मिती वाढवण्यासाठी अर्थसंकल्पात तरतूद करणे आवश्यक असते, यामध्ये अनेक धोरणात्मक उपक्रमांचा समावेश होते .
- ६) पायाभूत सुविधा क्षेत्रात विमानतळांची उभारणी करणे त्याबरोबरच रोजगारासोबत पर्यटणात वाढ करण्यासाठी अर्थसंकल्पात तरतूद करणे आवश्यक असते.

- ७) परदेशात गुंतवणूकित वाढ करण्यासाठी अर्थसंकल्पात तरतुद करावी लागते. देशात गुंतवणूकिला अधिक चालना देण्यासाठी अर्थसंकल्पात अनेक पावले उचलण्यात येतात. त्यासाठी अनेक कर सवलती देण्यात येतात . करदात्यामध्ये विश्वास निर्माण करण्यासाठी कररचना अधिक सुलभ केली जाते.

संदर्भ

- १) लोकसत्ता, शुक्रवार १८ फेब्रुवरी २०२२
- २) महाराष्ट्र टाईम्स, शुक्रवार १८ फेब्रुवरी २०२२
- ३) दिलीप सातभाई सकाळ अर्थ आणि संकल्प
- ४) मुलाणी. एम. यू सार्वजनिक आयव्यय,के.एस. पब्लिकेशन, पुणे

अर्थसंकल्पात शिक्षण क्षेत्रासाठी केलेल्या तरतुदींमध्ये होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा : एक आर्थिक अध्ययन

डॉ. बालाजी शिवाजी राजोळे

वाणिज्य विभाग प्रमुख, शंकरराव जावळे पाटील कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय लोहारा,
ता. लोहारा जि.धाराशीव पि:413608

१.१ गोषवारा :

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP) नुसार, शिक्षणावरील सार्वजनिक गुंतवणूक भारताच्या GDP च्या ६ टक्के असावी. भारताच्या शिक्षण बजेटने कधीही या संख्येला स्पर्श केलेला नाही. २०२३ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात शालेय शिक्षणासाठीची तरतूद २०२२-२३ मधील ६३,४४९ कोटी रुपयांवरून (बजेट अंदाज) ८ टक्क्यांनी वाढून २०२३-२४ मध्ये ६८,८०४ कोटी रुपयांवर पोहोचली आहे. २०२२ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात शिक्षण क्षेत्राला १,०४,२७८ कोटी रुपये वाटप करण्यात आले होते, जे २०२१ च्या तुलनेत ११,०५४ कोटी रुपयांनी वाढले आहे.

१.२ प्रस्तावना :

२०२३ चा केंद्रीय अर्थसंकल्प जाहीर केला ज्यामध्ये शिक्षण क्षेत्रासाठी १,१२,८९९ लाख कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. यामध्ये माध्यमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण आणि समग्र शिक्षा अभियानासारख्या विविध योजनांसाठी तरतूद समाविष्ट आहे. मागील अर्थसंकल्पीय अंदाज (BE) १,०४,२७८ कोटी रुपयांच्या तुलनेत, हे जवळपास ८.२६ कोटी जास्त आहे किंवा २०२२-२३ च्या ८.२६ टक्के वाढ आहे. २०२२ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात शिक्षण क्षेत्राला १,०४,२७८ कोटी रुपये वाटप करण्यात आले होते, जे २०२१ च्या तुलनेत ११,०५४ कोटी रुपयांनी वाढले आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP) नुसार, शिक्षणावरील सार्वजनिक गुंतवणूक भारताच्या GDP च्या ६ टक्के असावी. भारताच्या शिक्षण बजेटने कधीही या संख्येला स्पर्श केलेला नाही. बजेट २०२३ लाइव्ह अपडेट्स: पंतप्रधान मोदी म्हणतात की सरकारने कर दरांमध्ये सवलत देऊन जीवनमान सुलभ केले आहे. २०२२-२३ मध्ये, शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभागाला मंत्रालयाच्या एकूण बजेटच्या ६१ टक्के म्हणजेच ६३,४४९ कोटी रुपये वाटप करण्यात आले. उच्च शिक्षण विभागाला ४०,८२८ कोटी रुपये वाटप करण्यात आले, जे मंत्रालयाच्या एकूण वाटपाच्या ३९ टक्के आहे. शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभाग २०२३ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात शालेय शिक्षणासाठीची तरतूद २०२२-२३ मधील ६३,४४९ कोटी रुपयांवरून (बजेट अंदाज) ८ टक्क्यांनी वाढून २०२३-२४ मध्ये ६८,८०४ कोटी रुपयांवर पोहोचली आहे.

समरग शिक्षा अभियानासाठी ३७४५३.४६ कोटी रुपये वाटप करण्यात आले आहेत. २०२२-२३ मध्ये, सर्वाधिक खर्च (३६ टक्के) समरग शिक्षा (३७,३८३ कोटी रुपये) साठी वाटप करण्यात आला आहे. २०२२-२३ साठी, शालेय शिक्षण आणि साक्षरता विभागाला देण्यात आलेल्या बहुतेक वाटपांमध्ये समरग शिक्षा (५९ टक्के), स्वायत्त संस्था (१९ टक्के) आणि पीएम पोषण योजना (१६ टक्के) यांचा समावेश आहे. स्वायत्त संस्था म्हणजे केंद्रीय विद्यालय संघटना, नवोदय विद्यालय समिती, राष्ट्रीय शैक्षणिक

संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (एनसीईआरटी), केंद्रीय तिबेटी शाळा प्रशासन आणि राष्ट्रीय बाल भवन. तक्ता ४ मध्ये विभागाचे प्रमुख खर्च प्रमुख दाखवले आहेत. पीआरएस विधान संशोधन डेटा दर्शवितो की २०११-१२ आणि २०२१-२२ दरम्यान, विभागाच्या खर्चात २ टक्के वार्षिक वाढ झाली आहे. हे मंत्रालयाच्या प्रत्यक्ष खर्चाच्या (२०११-१२ ते २०२१-२२) तुलनेत (३.८ टक्के) कमी आहे. पुढे २०२३-२४ च्या अंदाजपत्रकात, प्रारंभिक शिक्षा कोष (PSK) आणि माध्यमिक आणि उच्चतर शिक्षा कोष (MUSK) यांचा निधी अनुक्रमे २०,००० कोटी आणि ३,००० कोटी रुपये आहे. उच्च शिक्षण विभागाच्या तरतुदीत उच्च शिक्षणाला २०२३-२४ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात ४४,०९४ कोटी रुपये मिळाले आहेत, जे २०२२-२३ च्या ४०,८२८ कोटी रुपयांच्या (बजेट अंदाज) तुलनेत ७.९ टक्के जास्त आहे. डिजिटल इंडिया ई-लर्निंगसाठी ४२० कोटी रुपये वाटप करण्यात आले आहेत. संशोधन आणि नवोपक्रमासाठी २१० कोटी रुपये वाटप करण्यात आले आहेत. विद्यापीठ अनुदान आयोगाला ५३६० कोटी रुपये वाटप करण्यात आले आहेत. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजीला ९६६१ कोटी रुपये तर इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंटला ३०० कोटी रुपये वाटप करण्यात आले आहेत. २०२२-२३ मध्ये, उच्च शिक्षण विभागाला ४०,८२८ कोटी रुपये वाटप करण्यात आले (२०२१-२२ च्या सुधारित अंदाजापेक्षा १३ टक्के वाढ). शिक्षण मंत्रालयाला एकूण अर्थसंकल्पीय वाटपाच्या हे ३९ टक्के होते. २०११-१२ ते २०२१-२२ दरम्यान पीआरएसच्या आकडेवारीनुसार, विभागाच्या खर्चात वार्षिक ६ टक्के वाढ झाली आहे. केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी २०२३-२४ या आर्थिक वर्षासाठीचा केंद्रीय अर्थसंकल्प सादर केला. या अर्थसंकल्पात कौशल्य विकास, शिक्षण आणि तंत्रज्ञानाला उत्कृष्ट चालना देण्यात आली.

अर्थसंकल्पीय निवेदनात शिक्षण मंत्रालयाला १.१२ लाख कोटी रुपये वाटप करण्यात आले, जे गेल्या वर्षीच्या १.०४ लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त आहे. महत्वाचे म्हणजे, मंत्रालयाला देण्यात आलेले हे आतापर्यंतचे सर्वाधिक वाटप आहे. शालेय शिक्षण विभागाला ६८,८०४ कोटी रुपये, तर उच्च शिक्षण विभागाला ४४,०९४ कोटी रुपये मिळतील.

एआयडब्ल्यूएस आणि रोबोटिक्स इंडिया अँड यूएसएचे अध्यक्ष श्री. रमण प्रसाद यांनी नमूद केले की, शिक्षण उद्योगासाठी हा अर्थसंकल्प एक उत्तम अर्थसंकल्प आहे आणि शिक्षणाला भविष्यासाठी तयार करण्यासाठी सरकारचा एक केंद्रित प्रयत्न आहे. तरुण पिढीला भविष्यासाठी तयार बनवण्यासाठी एक महत्वाचा पैलू म्हणजे एआयसाठी उत्कृष्टता केंद्रांची निर्मिती. नियोजित काळात प्रसिद्ध शैक्षणिक संस्थांमध्ये तीन कृत्रिम बुद्धिमत्ता उत्कृष्टता केंद्रे स्थापन केली जातील आणि भविष्यात अशी आणखी केंद्रे स्थापन होतील अशी आम्हाला अपेक्षा आहे.

१.३ अर्थसंकल्पात शिक्षण क्षेत्रासाठी असणाऱ्या तरतुदी :

अर्थसंकल्पात सूक्ष्म पातळीवर NEP ची अंमलबजावणी सुनिश्चित केली जाईल. त्याच वेळी, राष्ट्र उभारणीसाठी खाजगी शालेय शिक्षणाला पाठिंबा देण्यासाठी आम्हाला काही उपाययोजनांची अपेक्षा होती. एकूणच या घोषणांसह, आम्ही खऱ्या अर्थाने आणि भावनेने अमृत कालमध्ये प्रवेश केला आहे. शिक्षण आणि रोजगार यांच्यातील दरी भरून काढण्यासाठी हा एक उत्तम अर्थसंकल्प आहे. महामारीच्या काळात झालेल्या शिक्षणाच्या नुकसानाला तोंड देण्यासाठी, अर्थमंत्र्यांनी मुलांसाठी आणि किशोरवयीन मुलांसाठी एक राष्ट्रीय डिजिटल ग्रंथालय स्थापन करण्याची घोषणा केली जेणेकरून भौगोलिक, भाषा आणि

शैलींमध्ये उत्कृष्ट पुस्तके उपलब्ध होतील. मुलांसाठी आणि किशोरवयीन मुलांसाठी दर्जेदार पुस्तके उपलब्ध करून देण्यासाठी एक राष्ट्रीय डिजिटल ग्रंथालय स्थापन केले जाईल. पंचायत आणि वॉर्ड पातळीवर भौतिक ग्रंथालये स्थापन करण्यासाठी आणि राष्ट्रीय डिजिटल ग्रंथालय संसाधने उपलब्ध करण्यासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्यांना प्रोत्साहित केले जाईल.

सर्जनशील अध्यापनशास्त्र, अभ्यासक्रम व्यवहार, सतत व्यावसायिक विकासाचे डिपस्टिक सर्वेक्षण आणि आयसीटी अवलंब याद्वारे शिक्षक प्रशिक्षणाची पुनर्कल्पना केली जाईल, असेही सीतारामन यांनी सांगितले. केंद्र सरकार ३.५ लाख आदिवासी विद्यार्थ्यांना सेवा देणाऱ्या ७४० एकलव्य मॉडेल निवासी शाळांसाठी ३८,८०० शिक्षक आणि सहाय्यक कर्मचाऱ्यांची भरती करणार आहे. केंद्र सरकार पुढील तीन वर्षांत ३.५ लाख आदिवासी मुलांना सेवा देणाऱ्या ७४० मॉडेल एकलव्य मॉडेल निवासी शाळांसाठी ३८,८०० शिक्षक आणि सहाय्यक कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करेल, अशी घोषणा अर्थमंत्र्यांनी केली.

केंद्र सरकारचा मुख्य शिक्षण उपक्रम आणि पूर्व-प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत शालेय शिक्षणासाठी अनुदान देण्यासाठीचा प्रमुख कार्यक्रम, समग्र शिक्षा अभियान, गेल्या वर्षी इतकाच निधी मंजूर करण्यात आला आहे - २०२२-२३ मध्ये ३७,३८३ कोटी रुपयांच्या (अर्थसंकल्पीय अंदाज) तुलनेत ३७,४५३ कोटी रुपये देण्यात आले. अर्थसंकल्पीय भाषणात ज्या पीएम श्री शाळांचा उल्लेख होता परंतु त्यांना निधी मिळाला नाही, त्यांना यावर्षी ४,००० कोटी रुपये मिळाले आहेत. पी.एम. स्कूलस फॉर रायझिंग इंडिया अंतर्गत १४५०० शाळांचे आधुनिकीकरण केले जाणार आहे . पुढील तीन वर्षांत लाखो तरुणांना कौशल्य देण्यासाठी पंतप्रधान कौशल्य विकास योजना ४.० सुरू केली जाईल. या योजनेत कोडिंग, आयओटी, रोबोटिक्स, एआय, ३डी प्रिंटिंग इत्यादींचा समावेश असेल.

१.४ शिक्षण क्षेत्राला अर्थसंकल्पाकडून असणाऱ्या अपेक्षा :

जागतिक स्तरावरील विद्यापीठांशी संबंध वाढविण्यासाठी, विद्यार्थ्यांची देवाणघेवाण, संयुक्त संशोधन आणि प्राध्यापक विकास सक्षम करण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहनांद्वारे जागतिक सहकार्य आणि भागीदारींना पाठिंबा दिला पाहिजे. यामुळे जागतिक स्तरावरील प्रदर्शन वाढेल आणि शैक्षणिक दर्जा सुधारेल. खाजगी उच्च शिक्षण संस्थांना टियर-२ आणि टियर-३ शहरांमध्ये विस्तारित करण्यासाठी जमीन अनुदान आणि कर लाभांसह प्रोत्साहन दिले पाहिजे जेणेकरून दर्जेदार शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण होईल, प्रादेशिक विकासाला चालना मिळेल आणि शहरी स्थलांतर रोखता येईल. भारत स्वतःला जागतिक ज्ञान केंद्र म्हणून स्थापित करण्याचा प्रयत्न करत असताना, आगामी केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२५-२६ हा उच्च शिक्षण क्षेत्राच्या तातडीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी एक महत्त्वाची संधी सादर करतो. संशोधन आणि नवोपक्रमांना चालना देणे, पदवीधरांसाठी रोजगारक्षमता वाढवणे आणि शैक्षणिक आणि उद्योग यांच्यातील दरी भरून काढणे यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. पायाभूत सुविधांचे अपग्रेड करण्यासाठी, कृत्रिम बुद्धिमत्ता सारख्या उदयोन्मुख क्षेत्रांमध्ये संशोधन आणि विकासाला चालना देण्यासाठी उच्च शिक्षणासाठी वाटप वाढवणे आवश्यक आहे. वाढत्या कौशल्य तफावतीवर मात करण्यासाठी, सरकारने बाजारातील मागणीनुसार अभ्यासक्रम संरक्षित करण्यासाठी विद्यापीठे आणि उद्योगांमधील सहकार्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

शिक्षणात तंत्रज्ञानाच्या एकात्मिकतेवर अधिक लक्ष केंद्रित करण्याची आवश्यकता आहे, डिजिटल पायाभूत सुविधा, ऑनलाइन शिक्षण साधने आणि शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांसाठी समर्पित निधीची आवश्यकता आहे. यामुळे केवळ डिजिटल दरी कमी होणार नाही तर देशभरातील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षणाची सुविधा मिळेल याची खात्री होईल. शिक्षणासाठी एकूण अर्थसंकल्पाच्या ६ टक्के वाटप करणे ही केवळ एक आकडा नाही; ती देशात नवोपक्रम आणि शाश्वत विकासाला चालना देणारे ज्ञानी आणि कुशल कार्यबल निर्माण करण्याची वचनबद्धता दर्शवते. या पातळीवरील गुंतवणूक शिक्षणाची गुणवत्ता लक्षणीयरीत्या वाढवू शकते, आधुनिक शिक्षण संसाधनांची उपलब्धता, शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण आणि शाळांसाठी सुधारित पायाभूत सुविधा सुनिश्चित करू शकते, विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित भागातील. पुरेसा निधी विद्यार्थ्यांना उद्योगाच्या गरजांशी जुळणारे व्यावहारिक कौशल्ये प्रदान करणारे व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांना चालना देऊ शकतो, ज्यामुळे बेरोजगारी कमी होते आणि तरुणांना सक्षम बनवता येते. ज्या युगात ज्ञान ही शक्ती आहे, अशा काळात अर्थसंकल्पीय वाटपांद्वारे मजबूत पाठिंबा असलेले शिक्षण क्षेत्र खरोखरच जीवन बदलू शकते आणि देशभरात प्रगती करू शकते.

१.५ संशोधनाचे महत्व :

प्रस्तुत संशोधनात शिक्षण क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पातील तरतुदी, त्यातील कमतरता व शिक्षण क्षेत्राला असणाऱ्या अपेक्षा यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

१.६. संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. शिक्षण क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पातील तरतुदी अभ्यासणे.
२. बदलत्या काळानुसार सरकारचे शिक्षण क्षेत्राविषयी असणारे धोरण अभ्यासणे.
३. केंद्र सरकारने शिक्षण क्षेत्राच्या विकासासाठी आखलेल्या धोरणांचे अध्ययन करणे.
४. शिक्षण क्षेत्राला विकसित होण्यासाठी शिक्षण क्षेत्रातील मान्यवर व्यक्तींना असणाऱ्या अपेक्षांचा अभ्यास करणे.

१.७ गृहितके :

१. शिक्षण क्षेत्राचे खाजगीकरण करण्यावर सरकारने लक्ष केंद्रित केले आहे.
२. अर्थसंकल्पात असणारी शिक्षण क्षेत्रासाठी असणारी निधीची तरतूद खूप कमी आहे.
३. भारतातील शिक्षण व्यवस्था प्रगत देशांच्या तुलनेत मागासलेली आहे.
४. दर्जेदार, माफक अन् सर्वाना परवडेल असे शिक्षण उपलब्ध करून देण्यात सरकार अप्याधी ठरले आहे.

१.८ निष्कर्ष :

१. केंद्र सरकारने शिक्षण क्षेत्रासाठी दिला जाणारा निधी कपात करून शिक्षणाचे खाजगीकरण केल्याचे दिसते.
२. अर्थसंकल्पात शिक्षण क्षेत्रासाठी मोठ्या घोषणा केल्या जात असल्या तरी त्या किती प्रमाणात यशस्वी होईल याबाबत शंका दिसते.
३. अर्थसंकल्पात शिक्षण क्षेत्रासाठी खूपच कमी निधीची तरतूद केली जाते असे दिसते.
४. शिक्षण क्षेत्राला असणाऱ्या अपेक्षांची पूर्ती करण्यात अर्थसंकल्प अपयशी ठरला असल्याचे दिसते.

१.९ शिफारसी :

१. शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण करावे.
२. सर्वाना गुणवत्तापूर्ण, दर्जेदार, माफक उच्च शिक्षण उपलब्ध करून देण्यात यावे.
३. शिक्षण क्षेत्रासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून द्यावा.
४. देशातील शिक्षकांच्या सर्व रिक्त जागा भरण्यात याव्यात.

संदर्भ :

१. सिंह रमेश, भारतीय अर्थव्यवस्था, २०२४.
२. कोळंबी रंजन, भारतीय अर्थव्यवस्था, २०२३.
३. अग्रवाल गौरव, भारत की अर्थव्यवस्था, २०२३.
४. चंद एस., भारतीय अर्थव्यवस्था, २०२३.
५. द हिंदू दैनिक वर्तमानपत्र, २०२४.
६. दैनिक सामना वर्तमानपत्र, २०२४.

अर्थसंकल्पात उद्योग क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींमध्ये काळानुसार झालेले बदल आणि अपेक्षा : एक अर्थशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. भैरवनाथ बब्रुवान मोटे

सहाय्यक प्राध्यापक

शंकरराव जावळे पाटील कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय लोहारा. ता. लोहारा जि. धाराशीव
पि: 413608

१.१ गोषवारा :

देशातील उद्योगक्षेत्र बहरण्यासाठी उत्तम पायाभूत सुविधांची आवश्यकता असते. गेल्या काही वर्षांचा आढावा घेता केंद्र सरकार या क्षेत्रामध्ये भरीव आर्थिक तरतूद करताना दिसत आहे. अर्थातच याचे सकारात्मक परिणामही बघायला मिळत आहेत. यंदाच्या अर्थसंकल्पातही उद्योग क्षेत्राच्या वाढीसाठी भरभक्कम तरतुदी बघायला मिळतात. रेल्वे, उड्डाणपूल, बंदरे, भूमिगत मार्ग, पूल, महामार्ग, खास मालवाहतुकीसाठी उभारले जाणारे विशेष कॉरिडॉर्स या सर्वांच्या माध्यमातून पायाभूत सुविधा सुधारतीलच. खेरीज त्यावर अवलंबून असणाऱ्या अनेक उद्योग व्यवसायांनाही चालना मिळेल. या अर्थसंकल्पाने रोजगार निर्मितीला मदत करणाऱ्या काही योजना देऊ केल्या आहेत. त्या रोजगार निर्मितीबरोबरच लोकांची क्रियाशक्ती वाढवणाऱ्या आहेत. परिणामस्वरूप येत्या काळात वेगवेगळ्या उत्पादनांच्या मागणीमध्ये वाढ झाल्यास उद्योगांची अवस्था सुधारलेली बघायला मिळेल. पंतप्रधान गतीशक्ती प्रकल्पांतर्गत विस्तारण्यात येणारे रेल्वेचे इकोनॉमिक कॉरिडोअरही मालाची वाहतूक वेगाने होण्यास मदत करतील. त्याचबरोबर खर्च कमी झाल्याने उद्योगविश्वाला फायदा मिळेल.

१.२ प्रस्तावना :

अर्थसंकल्पात केलेल्या तरतुदीमुळे स्टार्टअप योजना व नवीन तरुणांना व्यवसाय उभा करण्यासाठी याचा नक्कीच लाभ होईल, असे जाणकारांचे मत आहे. तर, सर्वसामान्य नागरिक, उद्योगक्षेत्र, मध्यमवर्गीय तसेच नोकरदार यांना मोठा दिलासा मिळाला आहे, असे व्यापाऱ्यांचे म्हणणे आहे. तसेच कृषी स्टार्टअपला प्रोत्साहन देण्यासाठी नवीन निधीची घोषणा करण्यात आल्याने अनेकांनी अर्थसंकल्पाचे स्वागत केले आहे. उत्पन्न वाढीव मर्यादेसह नवीन आयकर प्रणाली घोषणेसह रेल्वे, एमएसएमई, वेअरहाउस, आरोग्य, महिलावर्ग, पी. एम आवास योजना बाबतीत भरीव तरतूद आणि मोबाईल, टीव्ही, इलेक्ट्रॉनिक वाहन इत्यादी स्वस्त झाल्यामुळे सर्वसामान्य नागरिक, उद्योगक्षेत्र, मध्यमवर्गीय तसेच नोकरदार यांना मोठा दिलासा मिळाला आहे. दूरगामी दृष्टिकोनातून देशाला सर्व क्षेत्रात संपन्न करण्यासाठी अनुकूल आहे. यावर्षीचा केंद्रीय अर्थसंकल्प हा लघू उद्योजक व सामान्य वर्गातील घटकांसाठी लाभदायी आहे. तसेच मशिनरी खरेदीवर आयात शुल्काची सूट आहे. एकंदरीत सर्व स्तरातील वर्गासाठी सदरील अर्थसंकल्प लाभदायी आहे.

१.३ अर्थसंकल्पात उद्योग क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदी :

केंद्रीय अर्थसंकल्पात लघु आणि मध्यम व मोठ्या उद्योजकांना दिलासा देणारे घेतलेले निर्णय स्वागताह आहेत. लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्रासाठी 1 एप्रिल 2023 पासून क्रेडिट रिव्हॅम्प स्कीम सुरू करण्याची तसेच या क्षेत्रासाठी नऊ हजार कोटींची क्रेडिट गॅरंटी फंड म्हणून निर्मितीसाठी केलेली तरतूद आणि दोन हजार कोटींचे

कर्जवाटप करण्याची घोषणा, यामुळे उद्योजकांना मोठा लाभ होणार आहे. तीन कोटी रुपयांची उलाढाल असलेल्या उद्योगांना करात सवलत देण्याच्या निर्णयाचेही स्वागतच केले पाहिजे. कॉर्पोरेट टॅक्समध्ये केलेले बदलसुद्धा उद्योगांसाठी पूरक आहेत, पायाभूत सुविधा मजबूत करण्याची व त्यासाठी भरीव तरतुदींची घोषणाही उद्योजकांसाठी हितावह ठरेल. पर्यटन विकासावर भर तसेच पर्यटनस्थळी युनिटी मॉल उभारण्याच्या घोषणा रोजगारनिर्मितीस पोषक ठरेल. युवकांना कौशल्य देण्यासाठी नॅशनल सेक्टर उघडणे, शेतीशी निगडित स्टार्टअपला प्राधान्य, कोल्ड स्टोअरेजची क्षमता वाढविणे या निर्णयाचेही स्वागत आहे. उद्योगतंटे निपटार्यासाठी शंभर नवीन सहआयुक्तांची नियुक्ती यामुळे तंटे लवकर सुटून उद्योगांना चालना मिळण्यास मदत होईल. स्टार्टअपची सवलत सात वर्षांवरून दहा वर्षे करणे तसेच सात लाखांपर्यंतचे उत्पन्न करमुक्त करणे ही नोकरदारांसाठी आनंददायी बाब आहे. अनेक वस्तूवरील कस्टम ड्यूटी कमी केल्यामुळे उद्योगांना खूप मोठा दिलासा मिळेल. पर्यावरणासाठी 17 हजार 500 कोटी, ऊर्जा विभागासाठी 50 हजार कोटी यामुळे विद्युत उपकरणे बनवणाऱ्या कंपन्या व त्यावर आधारित उद्योगांना मोठी चालना मिळणार आहे.

आत्मनिर्भर भारतासाठी उद्योग विकासाच्या दृष्टीने पावले उचलली आहेत. 50 विमानतळांचा विकास, रेल्वेचा विकास, पर्यावरण, कृषीवर आधारित उद्योग वाढवण्याबरोबरच एमएसएमई उद्योगांचा विकास होण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी दिला जाईल, असे सूचित केले आहे. पायाभूत सुविधांसाठी असणाऱ्या निधीत मोठी वाढ केली आहे. उद्योगांच्या कर्जसुविधा व टीडीएस मर्यादा वाढ स्वागत आहे. नवीन उद्योग स्टार्टअपसाठी मुदतवाढीमुळे उद्योग वाढतील व रोजगार वाढ होईल. रेल्वेचे आधुनिकीकरण, वेगवाढ, नवीन सोयीसुविधा, गती, शक्ती योजना याकरिता केलेली तरतूद आशादायी आहे. वंदे भारत, सेमी हायस्पीड ट्रेनमध्ये स्लीपर कोचमुळे दूर पल्ल्याचे अंतर पार पाडणे कमी कालावधीत शक्य होणार आहे. या अर्थसंकल्पात नाशिक-पुणे हायस्पीड रेल्वेबाबत रक्कम जाहीर करणे आवश्यक होते. एकूणच यंदाचा अर्थसंकल्प आशादायी म्हणावा लागेल.

वंचित घटकांना प्राधान्य, पायाभूत सुविधा आणि गुंतवणूक, क्षमता विस्तार, हरित विकास, युवक, आर्थिक क्षेत्राचा विकास या सप्तर्षी योजनांच्या अंमलबजावणीतून विकास करण्यात येत असल्याचे सांगितले. व्यापार उद्योग क्षेत्रासाठी कोविड काळात नुकसान झालेल्या छोट्या व्यापाऱ्यांना नुकसानभरपाई, तर छोट्या व मध्यम उद्योगांसाठी क्रेडिट स्कीम 1 एप्रिलपासून अंमलात येणार असून, त्याठिकाणी नऊ हजार कोटींची तरतूद याशिवाय प्रत्यक्ष काही दिले नाही. अर्थसंकल्प सर्वसमावेशक असून, पायाभूत सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केल्यामुळे रोजगार वाढीसोबत उद्योगवाढीसाठी मदत होणार आहे. ग्रीन एनर्जीसाठी 35 हजार कोटी, फलोत्पदनासाठी 2200 कोटी, रेल्वेसाठी दोन लाख 40 हजार कोटींची तरतूद करण्यात आलेली असल्यामुळे अनेक नवीन उपक्रमांना चालना मिळणार आहे. युवाशक्ती, आर्थिक क्षेत्रावर भर देण्यात आल्याने सर्वसमावेशक अर्थसंकल्प आहे.

१.४ उद्योगक्षेत्राला अर्थसंकल्पाकडून असणाऱ्या अपेक्षा :

स्टील, सिमेंट, विविध प्रकारची यंत्रसामग्री उत्पादित करणाऱ्या प्रकल्पांना चालना देण्याचे काम अपेक्षित आहे. ही बाबही त्या त्या उद्योगांमध्ये भरीव बदल घडवून आणू शकते. यातून रोजगार निर्मितीही होणार असल्यामुळे उद्योगांना आवश्यकतेप्रमाणे मनुष्यबळ उपलब्ध होण्यास मदत होईल. साहजिकच मागणीनुसार पुरवठा झाल्यास उद्योगविश्व आश्वस्त होईल. या अर्थसंकल्पात सरकारने उद्योग क्षेत्रासाठी बराच मोठा निधी

राखीव ठेवला आहे. शाश्वत उर्जेसाठी सौर उर्जा प्रकल्पांना घरगुती ग्राहक तसेच व्यावसायिक या दोन्ही पातळ्यांवर चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योजना आणि सवलती जाहीर केल्या आहेत. त्यामुळेच या क्षेत्रातील उद्योगांना (टाटा पॉवर, अदाणी ग्रुपच्या पॉवर कंपन्या) मोठी मदत मिळेल. खेरीज या क्षेत्रातील उदा. हायड्रोपॉवर सारख्या प्रकारात काम करणाऱ्या सरकारी कंपन्यांची कामगिरी उंचावण्यासाठी या निधीची मोठी मदत होईल.

केबल तयार करणाऱ्या वा यांसारखे अन्य साहित्य निर्माण करणाऱ्या कंपन्यांना याचा लाभ मिळू शकतो. या निधीमुळे कंपन्यांचे अंतर्गत वापरासाठी उत्पादित होणारी सामग्री कमी खर्चात उत्पादित होऊ शकते. मोबाईल निर्मितीवरील इयुटी कमी केल्याने देशात उत्पादित होणाऱ्या वा इथे जोडणी होऊन निर्यात होणाऱ्या मोबाईल उद्योगालाही चालना मिळण्याची शक्यता आहे. आजही मोबाईलसाठी लागणारे बरेचसे सामान बाहेरच्या देशातून आयात केले जाते. बदलत्या धोरणानुसार ते देशातच तयार होऊ लागले, तर आयात खर्चात बचत होऊन उद्योगांच्या नफ्यात वाढ होईल. अगदी चार्जर, केबल यांसारखे घटकही कमी खर्चात आणि देशांतर्गत निर्मित झाले तरी मोबाईलच्या किंमती कमी होतील. उत्पादकांप्रमाणेच इलेक्ट्रॉनिक साहित्याची किरकोळ विक्री करणाऱ्यांना देखील याचा लाभ मिळू शकतो. अर्थमंत्र्यांनी कर्करोग वा यासारख्या गंभीर आजारांवरील काही औषधे स्वस्त केली आहेत. त्यामुळेच अशा औषधांचे उत्पादन करणाऱ्या तसेच त्याचा वापर करणाऱ्यांना याचा लाभ मिळू शकेल. थोडक्यात हा अर्थसंकल्प हेल्थ केअर क्षेत्राला मदत करणारा आहे, असे म्हणावे लागेल. येतील आधुनिकीकरणे भारताची वाटचाल होत आहे. त्यामुळे यंदाच्या अर्थसंकल्पात आधुनिकीकरणाला अनुसरून अशा काही योजना आणाव्यात. ज्यामुळे भारतातील उद्योगांना चांगले दिवस येतील. जुन्या ज्या योजना आहे त्याला लोकही वैतागले आहेत. त्या फक्त कागदोपत्री राहिल्या आहेत. त्यामुळे सरकारने याचा विचार करावा. तसेच, कोरोनाच्या काळात मोठ्या प्रमाणात छोटे व्यापार हे डबघाईला आले आहेत. ज्येष्ठ अर्थतज्ज्ञ डॉ. पाटील म्हणाले, कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करतानाच वित्तीय तुटीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आगामी अर्थसंकल्पात सरकारला मोठी कसरत करावी लागणार आहे. आगामी अर्थसंकल्पात वित्तीय कल्याणकारी, न्यायिक कल्याणकारी व वितरण कल्याणकारी या घटकावर अधिक लक्ष द्यावे. याशिवाय जीएसटी अंमलबजावणीनंतर प्रत्यक्ष करामध्ये सुधारणा, स्वयंरोजगार व रोजंदारीवर काम करणाऱ्या प्रत्येक नागरिकाला करप्रणालीमध्ये समाविष्ट करण्याचे धोरण सरकारने अर्थसंकल्पातून स्वीकारावे.

१.५ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. अर्थसंकल्पात उद्योग क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदी अभ्यासणे.
२. उद्योग क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पात असणाऱ्या महत्त्वपूर्ण घोषणांचा आढावा घेणे.
३. उद्योग क्षेत्राच्या सद्यस्थितीचे अध्ययन करणे.
४. सरकारने उद्योग क्षेत्राच्या विकासासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे अध्ययन करणे.

१.६ संशोधनाची गृहितके:

१. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून केंद्र सरकारने उद्योग क्षेत्राच्या विकासावर भर देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात पावले उचलली आहेत.
२. केंद्रीय अर्थसंकल्पात उद्योग क्षेत्रावर अधिक प्रमाणात लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

३. अर्थसंकल्पात उद्योग क्षेत्रासाठी मोठ्या प्रमाणात निधीची तरतूद करण्यात आली आहे.

४. उद्योग क्षेत्राच्या विकासात अर्थसंकल्पाच्या तरतुदींचा महत्वाचा वाटा आहे.

१.७ संशोधनाचे महत्व :

प्रस्तुत संशोधनासाठी उद्योग क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पात करण्यात आलेल्या तरतुदी आणि उद्योग क्षेत्राला केंद्र सरकारकडून असणाऱ्या अपेक्षांचे अध्ययन करण्यात येणार आहे.

१.८ निष्कर्ष :

१. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर केंद्र सरकारने औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

२. अर्थसंकल्पात उद्योग क्षेत्रासाठी भरीव तरतूद करण्यात आल्याचे दिसते.

३. अर्थसंकल्पात केंद्र सरकार सर्वाधिक महत्व उद्योग क्षेत्राला देताना दिसते.

४. अर्थसंकल्पात उद्योग क्षेत्राच्या विकासासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींमध्ये काही प्रमाणात कमतरता असल्याचे दिसते.

१.९ शिफारसी :

१. उद्योगांची स्थापना करण्यासाठी उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यात यावे.

२. उद्योजकांना मोठ्या प्रमाणात करसवलत देण्यात यावी.

३. प्रामाणिक उद्योजकांना भरीव आर्थिक मदत देण्याची तरतूद अर्थसंकल्पात करण्यात यावी.

४. उद्योगांना अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यासाठी उद्योगांना अनुकूल कायद्यांची निर्मिती करण्यात यावी.

संदर्भ :

१. कुलकर्णी आर. एम., गोयल भोला नाथ, औद्योगिक विकास, २०१९.

२. सिंग वीरेंद्र, भारत के प्रमुख उद्योग, २०२०.

३. केंद्रीय अर्थसंकल्प अहवाल, केंद्रीय अर्थ मंत्रालय, भारत सरकार, २०२४.

४. योजना, मासिक, महाराष्ट्र शासन, २०२४.

५. दैनिक लोकसत्ता वर्तमानपत्र, २०२४.

६. दैनिक सकाळ वर्तमानपत्र, २०२४.

बजेट मध्ये ग्राहकक्षेत्रात केलेल्या तरतुदी काळानुसार होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा

डॉ. पंडित नामदेव औटे

वाणिज्य विभाग,

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा ता. आष्टी जि. बीड

सारांश (Abstract) –

बजेट हा ग्राहक क्षेत्राच्या घडणीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावतो. संसाधनांचे वाटप, धोरणांची अंमलबजावणी आणि बाजारातील स्थिती तसेच ग्राहक वर्तनावर परिणाम करणाऱ्या सुधारणा यामध्ये बजेट महत्वाचे ठरते. कालांतराने, आर्थिक परिस्थिती, तांत्रिक प्रगती आणि बदलत्या ग्राहक गरजांना प्रतिसाद म्हणून ग्राहक क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या बजेटिय तरतुदीमध्ये बदल होत गेला आहे. या अभ्यासात ग्राहक क्षेत्रासाठी विविध बजेटमध्ये केलेल्या महत्वाच्या तरतुदींचा आढावा घेण्यात आला आहे, या तरतुदी वर्षानुवर्षे कशा बदलल्या आहेत, आणि भविष्यात काय अपेक्षा आहेत, याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

या संशोधनातून कर सुधारणा, अनुदाने, डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देण्यासाठीच्या सवलती, ग्राहक संरक्षण आणि बाजार स्थिरतेसाठीच्या उपाययोजना यांसारख्या महत्वाच्या प्रवृत्तींचे (trends) विश्लेषण केले आहे. तसेच, किरकोळ विक्री (retail), ई-कॉमर्स आणि उत्पादन (manufacturing) यासारख्या उद्योगांवर सरकारच्या धोरणांचा कसा प्रभाव पडतो, याचाही आढावा घेण्यात आला आहे. याशिवाय, शाश्वत ग्राहकत्व (sustainable consumption), डिजिटल परिवर्तन आणि महामारीनंतरच्या आर्थिक स्थैर्यासारख्या उद्योगमुख अपेक्षा ओळखण्यात आल्या आहेत.

मागील प्रवृत्ती आणि भविष्यातील संभाव्यता यांचे मूल्यमापन करून, हा अभ्यास बजेटिय निर्णय ग्राहक कल्याण, उद्योगवाढ आणि एकूणच आर्थिक विकासावर कसा प्रभाव टाकतात यावर अंतर्दृष्टी प्रदान करतो. तसेच, बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत व्यवसाय आणि ग्राहक या दोघांना मदत करणारे संतुलित धोरण तयार करण्याची गरजही अधोरेखित करतो.

परिचय (Introduction) –

बजेट हा एक महत्त्वपूर्ण आर्थिक साधन आहे, जो सरकारच्या आर्थिक प्राधान्यक्रम आणि विविध क्षेत्रांसाठी, विशेषतः ग्राहक क्षेत्रासाठी, धोरणात्मक दिशा ठरवतो. बजेट बाजारातील स्थिती घडवण्यात, ग्राहक खर्चावर प्रभाव टाकण्यात आणि आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित करण्यात महत्वाची भूमिका बजावतो. बजेटिय तरतुदीमार्फत सरकार करसुधारणा, अनुदाने, प्रोत्साहनपर योजना आणि नियामक धोरणे लागू करते, ज्याचा उद्योग आणि ग्राहक दोघांवरही परिणाम होतो.

कालांतराने, ग्राहक क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या बजेटिय तरतुदीमध्ये मोठे बदल झाले आहेत, जे आर्थिक परिस्थिती, तांत्रिक प्रगती आणि बदलत्या ग्राहक वर्तनामुळे प्रेरित झाले आहेत. आधीच्या काळात, बजेट मुख्यतः किंमत स्थिरता, अत्यावश्यक वस्तू आणि ग्राहक कल्याण योजनांवर केंद्रित होते. मात्र, जागतिकीकरण, डिजिटलायझेशन आणि आर्थिक उदारीकरणामुळे आधुनिक बजेटमध्ये आता ई-कॉमर्स वाढ, डिजिटल पेमेंट, वित्तीय समावेशन आणि शाश्वत विकासाच्या उपक्रमांवर भर दिला जातो.

हा अभ्यास ग्राहक क्षेत्रातील बजेटिय तरतुदींच्या ऐतिहासिक विकासाचा आढावा घेतो, प्रमुख धोरणात्मक बदल आणि त्यांचा उद्योग तसेच ग्राहकांवर झालेल्या प्रभावाचे विश्लेषण करतो. याशिवाय, भविष्यातील बजेटमधील अपेक्षा देखील या अभ्यासात तपासल्या जातील, ज्यामध्ये शाश्वत ग्राहकत्वाला चालना देणारी धोरणे, लघु उद्योगांना पाठबळ, डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन आणि ग्राहक संरक्षण सुधारण्यासाठी आवश्यक उपाययोजनांचा समावेश आहे. मागील प्रवृत्ती आणि भविष्यातील शक्यता यांचे विश्लेषण करून, हा अभ्यास बजेट निर्णय ग्राहक क्षेत्राच्या घडणीसाठी आणि एकूणच आर्थिक विकासासाठी कसे योगदान देतात याबाबत महत्त्वपूर्ण माहिती प्रदान करतो.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे (Objectives of the Study) –

या अभ्यासाचा उद्देश ग्राहक क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या बजेटिय तरतुदींचे विश्लेषण करणे, त्यांच्यात वेळोवेळी झालेल्या बदलांचा मागोवा घेणे आणि भविष्यातील अपेक्षा मूल्यांकन करणे हा आहे. या अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

ग्राहक क्षेत्रासाठी बजेटिय वाटपांचा अभ्यास करणे – ग्राहक कल्याण, बाजार नियमन आणि उद्योगवाढ यांच्याशी संबंधित मागील आणि सध्याच्या बजेटिय तरतुदींचे विश्लेषण करणे.

१. कालानुसार झालेल्या प्रमुख धोरणात्मक बदलांचा शोध घेणे – आर्थिक परिस्थिती, तांत्रिक प्रगती आणि बदलत्या ग्राहक गरजांमुळे ग्राहक क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या बजेटिय तरतुदी कशा विकसित झाल्या आहेत, हे मूल्यांकन करणे.
२. बजेटिय तरतुदींचा ग्राहक आणि उद्योगांवरील परिणाम मूल्यांकन करणे – कर धोरणे, अनुदाने आणि प्रोत्साहने यांसारख्या बजेटिय उपाययोजनांनी ग्राहक खर्च, बाजारातील प्रवृत्ती आणि उद्योगवाढ यावर कसा प्रभाव टाकला आहे, हे अभ्यासणे.
३. ग्राहक संरक्षणामध्ये सरकारी धोरणांची भूमिका विश्लेषण करणे – बजेटिय तरतुदी ग्राहक हक्क, किंमत स्थिरता, गुणवत्ता नियंत्रण आणि नियामक चौकट यांच्यावर कसा प्रभाव टाकतात, हे तपासणे.
४. डिजिटलायझेशन आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभाव शोधणे – डिजिटल पेमेंट्स, ई-कॉमर्स आणि तंत्रज्ञान-आधारित ग्राहक सेवांना चालना देण्यासाठी बजेटिय वाटपांची भूमिका समजून घेणे.
५. आर्थिक आणि सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करणे – ग्राहक क्षेत्रातील बजेटिय तरतुदींमुळे महागाई, रोजगार, उत्पन्न वितरण आणि एकूण आर्थिक विकासावर कसा परिणाम होतो, हे समजून घेणे.
६. भविष्यातील अपेक्षा आणि धोरणात्मक शिफारसी ठरवणे – ग्राहक प्रवृत्ती आणि बाजार स्थिरतेसाठी भविष्यातील बजेटमध्ये समाविष्ट होऊ शकणाऱ्या धोरणात्मक उपाययोजनांचा शोध घेणे आणि शिफारसी देणे.

अभ्यासाचे महत्त्व (Significance of the Study) –

ग्राहक क्षेत्र आर्थिक वाढ, रोजगार निर्मिती आणि बाजार स्थिरतेसाठी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. बजेटिय तरतुदी थेट ग्राहक वर्तन, व्यवसाय संचालन आणि संपूर्ण बाजाराच्या गतीवर परिणाम घडवतात. हा अभ्यास धोरणकर्ते, व्यावसायिक, अर्थतज्ज्ञ आणि ग्राहकांसाठी महत्त्वाचा आहे, कारण तो बजेटिय वाटप ग्राहक क्षेत्राला कसे आकार देतात याबद्दल मौल्यवान माहिती प्रदान करतो. या अभ्यासाचे प्रमुख महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

१. बजेटीय धोरणांच्या विकासाचा अभ्यास करणे – हा अभ्यास मागील बजेटने ग्राहक क्षेत्रावर कसा प्रभाव टाकला आहे, याचे विश्लेषण करण्यात मदत करतो, धोरणात्मक नमुने शोधतो आणि प्रमुख धोरणात्मक निर्णयांच्या मागील कारणमीमांसेचा अभ्यास करतो.
२. आर्थिक परिणामांचे मूल्यांकन करणे – विविध बजेटमध्ये दिलेल्या कर धोरणे, अनुदाने आणि प्रोत्साहनांचा अभ्यास करून, त्यांचा महागाई, खरेदी क्षमता आणि एकूण ग्राहक कल्याणावर काय परिणाम झाला आहे, हे समजून घेण्यास मदत होते.
३. ग्राहक जागरूकता वाढवणे – हा अभ्यास ग्राहकांसाठी फायदेशीर आहे, कारण तो त्यांच्या आर्थिक निर्णयांवर, खरेदी क्षमतेवर आणि आवश्यक वस्तू व सेवांसाठी असलेल्या उपलब्धतेवर परिणाम करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण बजेटीय तरतुदी अधोरेखित करतो.
४. व्यवसाय आणि उद्योग धोरणांना दिशा देणे – व्यवसाय, किरकोळ विक्रेते आणि ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म या अभ्यासातील निष्कर्षांचा वापर करून आपली धोरणे सरकारी नियमांशी सुसंगत ठेवू शकतात आणि बजेटीय तरतुदींमधून जास्तीत जास्त लाभ मिळवू शकतात.
५. धोरणकर्त्यांसाठी महत्त्वपूर्ण माहिती उपलब्ध करून देणे – हा अभ्यास धोरणकर्त्यांसाठी उपयुक्त संदर्भ ठरतो, कारण तो शाश्वत आर्थिक वाढ, डिजिटल परिवर्तन आणि ग्राहक संरक्षणाला चालना देणाऱ्या प्रभावी बजेट रणनीती तयार करण्यास मदत करतो.
६. डिजिटायझेशनच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे – डिजिटल पेमेंट्स, फिनटेक आणि ई-कॉमर्सवर वाढता भर दिला जात असल्याने, ग्राहक क्षेत्रातील तांत्रिक प्रगतीसाठी बजेटीय तरतुदी कशा सहाय्यक ठरतात, हे अभ्यासात स्पष्ट केले आहे.
७. भविष्यातील बजेट अपेक्षांचा अंदाज लावणे – नवीन ग्राहक प्रवृत्ती आणि आर्थिक आव्हाने यांचे मूल्यांकन करून, हा अभ्यास भविष्यातील बजेटीय वाटपांसाठी शिफारसी प्रदान करतो, ज्या बदलत्या बाजार गरजा पूर्ण करण्यास उपयुक्त ठरतील.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) –

या संशोधन पद्धतशास्त्रात ग्राहक क्षेत्रासाठी केलेल्या बजेटीय तरतुदी, त्यातील कालांतराने झालेले बदल आणि भविष्यातील अपेक्षा यांचा अभ्यास करण्यासाठी वापरलेल्या दृष्टिकोनाची रूपरेषा दिली आहे. हा अभ्यास व्यापक विश्लेषण सुनिश्चित करण्यासाठी गुणात्मक (qualitative) आणि परिमाणात्मक (quantitative) संशोधन दृष्टिकोनाचा अवलंब करतो.

१. संशोधन रचना (Research Design)

हा अभ्यास वर्णनात्मक (descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (analytical) संशोधन रचनेचे पालन करतो, जे भूतकाळातील बजेटीय तरतुदींचे परीक्षण, प्रवृत्तींचे विश्लेषण आणि ग्राहक क्षेत्रावर त्यांच्या परिणामांचे मूल्यमापन करण्यावर केंद्रित आहे.

२. डेटा संकलन (Data Collection Methods)

या अभ्यासात आवश्यक माहिती गोळा करण्यासाठी प्राथमिक (primary) आणि द्वितीयक (secondary) डेटा स्रोतांचा उपयोग केला आहे.

प्राथमिक डेटा (Primary Data)

सर्वेक्षण आणि प्रश्नावली (Surveys and Questionnaires) – अर्थतज्ज्ञ, धोरणकर्ते, उद्योजक आणि ग्राहक यांच्यासोबत सर्वेक्षण व प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती संकलित केली जाईल, जेणेकरून बजेटिय प्रभाव आणि अपेक्षांबद्दल माहिती मिळू शकेल. मुलाखती (Interviews) – वित्ततज्ज्ञ, सरकारी अधिकारी आणि उद्योग क्षेत्रातील व्यावसायिकांसोबत सखोल चर्चा करून बजेटिय तरतुदी आणि धोरणात्मक बदलांबद्दल तज्ज्ञ दृष्टिकोन जाणून घेण्यात येईल.

द्वितीयक डेटा (Secondary Data)

शासकीय बजेट अहवाल (Government Budget Reports) – केंद्र आणि राज्य सरकारच्या भूतकाळातील व सध्याच्या बजेट दस्तऐवजांचे विश्लेषण करून ग्राहक क्षेत्राशी संबंधित तरतुदींचा अभ्यास केला जाईल. आर्थिक आणि वित्तीय अहवाल (Economic and Financial Reports) – रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI), नीती आयोग, जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) यांसारख्या संस्थांच्या अहवालांचे परीक्षण केले जाईल. शैक्षणिक जर्नल आणि संशोधन पत्रे (Academic Journals and Research Papers) – वित्तीय धोरणे, ग्राहक वर्तन आणि आर्थिक सुधारणा यावरील विद्यमान साहित्याचा अभ्यास केला जाईल. उद्योग अहवाल (Industry Reports) – ग्राहक क्षेत्रातील व्यवसाय दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी FICCI, CII आणि PwC यांसारख्या औद्योगिक संस्थांच्या अहवालांचे विश्लेषण केले जाईल.

३. डेटा विश्लेषण तंत्रे (Data Analysis Techniques)

प्रवृत्ती विश्लेषण (Trend Analysis) – ऐतिहासिक बजेट डेटा विश्लेषण करून वेळोवेळी घडलेले बदल आणि नमुने ओळखले जातील. तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis) – विविध बजेटिय तरतुदींची तुलना करून ग्राहक क्षेत्रावर त्यांचा काय परिणाम झाला आहे, याचा अभ्यास केला जाईल. परिणाम मूल्यमापन (Impact Assessment) – बजेटिय वाटपाचा ग्राहक खर्च, व्यवसाय वाढ आणि बाजार गतीवर झालेल्या प्रभावाचे मूल्यांकन केले जाईल. विषयपरक विश्लेषण (Thematic Analysis) – मुलाखती आणि अहवालांमधून प्राप्त झालेल्या गुणात्मक डेटाचे विश्लेषण करून बजेटिय धोरणांशी संबंधित प्रमुख विषय ओळखले जातील.

४. नमुना निवड पद्धती (Sampling Method)

उद्देशपूर्व निवड तंत्र (Purposive Sampling) – वित्त तज्ज्ञ, धोरणकर्ते आणि उद्योग क्षेत्रातील प्रतिनिधी यांची मुलाखतीसाठी निवड केली जाईल. यादृच्छिक नमुना पद्धत (Random Sampling Method) – ग्राहक आणि उद्योजक यांच्यासाठी सर्वेक्षण करताना यादृच्छिक (random) पद्धतीचा अवलंब केला जाईल, जेणेकरून विविध दृष्टिकोनांचा समावेश होऊ शकेल.

परिकल्पना (Hypothesis) –

हा अभ्यास बजेटिय तरतुदी ग्राहक क्षेत्रावर कशा प्रकारे परिणाम करतात, त्या कालांतराने कशा विकसित झाल्या आहेत, आणि भविष्यातील बजेटसाठी काय अपेक्षा आहेत, याचा सखोल अभ्यास करतो. संशोधन उद्दिष्टांवर आधारित, पुढील परिकल्पना मांडल्या आहेत.

१. प्राथमिक परिकल्पना (Primary Hypothesis)

शून्य परिकल्पना (Null Hypothesis) – बजेटीय तरतुदींचा ग्राहक क्षेत्रावर कालांतराने महत्त्वपूर्ण परिणाम होत नाही. पर्यायी परिकल्पना (Alternative Hypothesis) – बजेटीय तरतुदी ग्राहक क्षेत्रावर महत्त्वपूर्ण परिणाम करतात आणि त्या ग्राहक वर्तन, बाजारातील प्रवृत्ती आणि आर्थिक स्थैर्यावर प्रभाव टाकतात.

२. विशिष्ट परिकल्पना (Specific Hypotheses)

बजेट वाटप आणि ग्राहक कल्याण (Budget Allocations and Consumer Welfare) शून्य परिकल्पना: बजेट वाटपातील बदलांचा ग्राहक कल्याण, खर्च करण्याची क्षमता आणि आवश्यक वस्तू व सेवांवर प्रवेशावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होत नाही. पर्यायी परिकल्पना: बजेट वाटपातील बदल ग्राहक कल्याणावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकतात आणि खर्च करण्याच्या पद्धती तसेच आवश्यक वस्तू व सेवांवर प्रवेशावर परिणाम करतात. कर धोरणे आणि ग्राहक खरेदी क्षमता (Taxation Policies and Consumer Purchasing Power)

३. शून्य परिकल्पना:

जीएसटी दर आणि थेट कर यासारख्या कर धोरणांचा ग्राहक खरेदी क्षमतेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम होत नाही.

४. पर्यायी परिकल्पना:

कर धोरणांचा ग्राहक खरेदी क्षमतेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो, कारण ते ग्राहकराजवळील खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न आणि खर्चाच्या सवयींवर प्रभाव टाकतात.

अनुदाने आणि बाजार स्थैर्य (Subsidies and Market Stability)

शून्य परिकल्पना: सरकारी अनुदाने आणि प्रोत्साहन योजना बाजार स्थैर्यावर आणि ग्राहकांना परवडणाऱ्या दरात वस्तू उपलब्ध होण्यावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकत नाहीत.

पर्यायी परिकल्पना: अनुदाने आणि प्रोत्साहन योजना बाजार स्थैर्य राखण्यात आणि ग्राहकांसाठी परवडणाऱ्या किमती सुनिश्चित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

डिजिटायझेशन आणि ई-कॉमर्ससाठी बजेटीय समर्थन (Digitalization and Budgetary Support for E-Commerce)

शून्य परिकल्पना: डिजिटल पेमेंट आणि ई-कॉमर्ससाठीच्या बजेटीय तरतुदी डिजिटल ग्राहक अर्थव्यवस्थेच्या वाढीवर महत्त्वपूर्ण परिणाम करत नाहीत.

पर्यायी परिकल्पना: डिजिटायझेशन आणि ई-कॉमर्ससाठीचे बजेटीय समर्थन डिजिटल ग्राहक अर्थव्यवस्थेच्या विस्तारास मोठ्या प्रमाणावर मदत करते.

निष्कर्ष (Conclusion) –

हा अभ्यास बजेटीय तरतुदींची ग्राहक क्षेत्राच्या घडणीतील महत्त्वपूर्ण भूमिका स्पष्ट करतो. बजेटीय तरतुदी बाजारातील गतीशीलता, ग्राहक वर्तन आणि एकूणच आर्थिक स्थैर्यावर प्रभाव टाकतात. कालांतराने, आर्थिक परिस्थिती, तांत्रिक प्रगती आणि बदलत्या ग्राहक गरजांमुळे बजेट वाटपामध्ये मोठे बदल झाले आहेत. मुख्य प्रभाव क्षेत्रांमध्ये कर धोरणे, अनुदाने, डिजिटल परिवर्तन, ग्राहक संरक्षण आणि महागाई नियंत्रण उपायांचा समावेश आहे.

संशोधनातून असे दिसून येते की धोरणात्मक बजेट वाटप ग्राहक खर्च, बाजाराची वाढ आणि व्यवसायांच्या शाश्वततेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम करते. जीएसटी समायोजन आणि उत्पन्न कर सुधारणा यासारख्या कर सुधारणांचा ग्राहकांच्या खरेदी क्षमतेवर थेट परिणाम होतो, तर सरकारी अनुदाने आणि प्रोत्साहने वस्तू व सेवांच्या परवडणाऱ्या दरांमध्ये आणि आर्थिक समावेशनामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. याशिवाय, डिजिटलायझेशन आणि ई-कॉमर्सच्या वाढीमुळे फिनटेक, डिजिटल पेमेंट आणि ऑनलाइन ग्राहक सेवांसाठी बजेटिय समर्थन वाढवण्यात आले आहे.

या सकारात्मक बदलांव्यतिरिक्त, अजूनही काही आव्हाने शिल्लक आहेत, जसे की महागाईचा दबाव, नियामक गुंतागुंती, आणि व्यवसाय तसेच ग्राहक दोघांना लाभ मिळावा यासाठी संतुलित आर्थिक धोरणांची आवश्यकता. भविष्यातील बजेटिय तरतुदींमधून शाश्वत उपभोगासाठी अधिक समर्थन, अधिक बळकट ग्राहक संरक्षण कायदे, आणि डिजिटल तसेच आर्थिक समावेशनामध्ये सातत्यपूर्ण गुंतवणूक यांसारख्या सुधारित अपेक्षा आहेत.

निष्कर्षतः हा अभ्यास अधोरेखित करतो की बजेटिय निर्णय ग्राहकांच्या गरजा, बाजारातील प्रवृत्ती आणि आर्थिक उद्दिष्टांशी सुसंगत असले पाहिजेत, ज्यामुळे ग्राहक क्षेत्रात दीर्घकालीन वाढ आणि स्थैर्यता निर्माण होऊ शकते. सुयोग्य नियोजन केलेले बजेट केवळ आर्थिक प्रगतीला चालना देत नाही, तर सर्व संबंधित घटकांसाठी न्याय्य आणि स्पर्धात्मक बाजारसुद्धा सुनिश्चित करते.

संदर्भ :

१. भारत सरकार, अर्थ मंत्रालय. (विविध वर्ष). केंद्रीय बजेट अहवाल. येथे उपलब्ध: <https://www.indiabudget.gov.in>.
२. भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI). (विविध वर्ष). वार्षिक आर्थिक पुनरावलोकन आणि मौद्रिक धोरण अहवाल२. येथे उपलब्ध: <https://www.rbi.org.in>.
३. नीती आयोग. (2022). भारतामधील आर्थिक सुधारणा आणि ग्राहक कल्याण. येथे उपलब्ध: <https://www.niti.gov.in>.
४. गुप्ता, एस., & शर्मा, आर. (2021). बजेटिय तरतुदींचा ग्राहक खर्चावर परिणाम: एक व्यापक आर्थिक दृष्टीकोन. जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक स्टडीज, 45(2), 112-128.
५. मेहता, पी., & अग्रवाल, के. (2020). कर धोरणे आणि त्यांचा ग्राहक वर्तणुकीवर होणारा प्रभाव. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ फायनान्शियल स्टडीज, 18(4), 230-245.
६. सिंह, आर., & वर्मा, टी. (2019). सरकारी अनुदानांचे ग्राहक बाजाराच्या स्थिरीकरणातील महत्व. जर्नल ऑफ पब्लिक इकॉनॉमिक्स, 32(1), 89-105.
७. फेडरेशन ऑफ इंडियन चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स & इंडस्ट्री (FICCI). (2022). ग्राहक बाजारातील प्रवृत्ती आणि बजेटवरील धोरणात्मक अपेक्षा. येथे उपलब्ध: <https://www.ficci.in>.
८. कॉन्फेडरेशन ऑफ इंडियन इंडस्ट्री (CII). (2021). ग्राहक क्षेत्रातील डिजिटल परिवर्तन: बजेटिय परिणाम आणि वाढीचे अंदाज. येथे उपलब्ध: <https://www.cii.in>.
९. प्राइसवॉटरहाऊसकूपर्स (PwC). (2020). कर व ग्राहक खर्च: एक जागतिक दृष्टीकोन. येथे उपलब्ध: <https://www.pwc.com>.
१०. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF). (2022). राजकोषीय धोरणे आणि त्यांचा ग्राहक बाजारांवर प्रभाव: एक जागतिक विश्लेषण. येथे उपलब्ध: <https://www.imf.org>.

बजेटमध्ये महिलांसाठी केलेल्या तरतुदी: काळानुसार बदल आणि अपेक्षा

श्रीमती रतन अंबादास कराड

जिल्हा परिषद हायस्कूल हदगाव जि. नांदेड

प्रस्तावना

भारताचा वार्षिक अर्थसंकल्प हा केवळ आर्थिक आकड्यांचा दस्तऐवज नसून तो देशाच्या विकासाची दिशा ठरवणारा महत्वाचा दस्तऐवज आहे. समाजातील प्रत्येक घटकासाठी विविध योजना, अनुदाने आणि सुधारणा यांचा समावेश अर्थसंकल्पात केला जातो. विशेषतः महिलांसाठी केलेल्या तरतुदी देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी अत्यंत महत्वाच्या आहेत. भारतात महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी गेल्या काही दशकांत विविध योजनांचा समावेश करण्यात आला आहे. या लेखात आपण भारताच्या अर्थसंकल्पात महिलांसाठी केलेल्या तरतुदींचा ऐतिहासिक आढावा, बदलते धोरण, आणि भविष्यातील अपेक्षा यांचा सविस्तर विचार.

१. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील महिलांसाठी केलेल्या तरतुदी

स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या काही दशकांत महिलांचे सशक्तीकरण हे मुख्यतः शिक्षण आणि आरोग्यसेवांसाठी मर्यादित होते. 1951-52 च्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत महिलांसाठी स्वतंत्र तरतुदी फारशा नव्हत्या, मात्र नंतरच्या योजनांमध्ये हळूहळू महिलांसाठी विशेष कार्यक्रम राबवले जाऊ लागले.

प्राथमिक स्तरावरील योजना (1950-1980)

शिक्षणासाठी तरतुदी: महिलांच्या शिक्षणासाठी सरकारने राष्ट्रीय महिला शिक्षण कार्यक्रम सुरू केला. आरोग्य सेवांसाठी योजनांचा प्रारंभ: प्रसूती काळातील मृत्यूदर कमी करण्यासाठी आणि माता व बालकल्याणासाठी विविध योजना सुरू करण्यात आल्या. स्वावलंबनासाठी योजना: 1975 मध्ये भारत सरकारने पहिली राष्ट्रीय महिला धोरण समिती स्थापन केली.

२. १९९० नंतर अर्थसंकल्पातील बदल आणि महिला सशक्तीकरणासाठी नवे धोरण

1991 मध्ये भारताने आर्थिक सुधारणा केल्या आणि त्यानंतर महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी बजेटमध्ये अधिक तरतुदी केल्या जाऊ लागल्या.

महत्वाचे बदल (1990-2010)

- महिला आर्थिक सक्षमीकरण: महिला स्वयंरोजगार योजना (1993), स्वयं सहाय्यता गट (SHG) अनुदान योजना (1999)
- राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना (1992)
- सुकन्या समृद्धी योजना (2015): मुलींच्या शिक्षणासाठी आणि आर्थिक सुरक्षिततेसाठी महत्वाची योजना.
- जननी सुरक्षा योजना (2005): गरोदर महिलांना आर्थिक मदत.

३. २०१४ नंतर महिलांसाठी बजेटमध्ये बदल आणि सुधारणा

२०१४ नंतर महिलांच्या आर्थिक सशक्तीकरणावर विशेष भर देण्यात आला. काही महत्वाच्या योजनांचा आढावा घेऊया:

- महिलांसाठी महत्वाच्या योजना (2014-2024)
- प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना (2016): महिलांना मोफत गॅस सिलिंडर.
- बेटी बचाव बेटी पढाव योजना (2015): मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष निधी.
- महिला उद्योजकता योजना: स्टार्टअप्स आणि लघु उद्योगांसाठी आर्थिक मदत.
- प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना (2017): मातृत्वासाठी आर्थिक सहाय्य.

४. २०२४-२५ बजेट आणि महिलांसाठी केलेल्या तरतुदी

- महिलांसाठी अनुदान: महिला आरोग्य आणि शिक्षणासाठी १.५ लाख कोटी रुपयांची तरतूद.
- उद्योगासाठी अनुदान: महिला उद्योजकांसाठी २०,००० कोटींची मदत.
- महिला आरोग्यासाठी विशेष योजना: प्रसूती आणि आरोग्यसेवेसाठी नवीन निधी.

५. भविष्यातील अपेक्षा आणि सुधारणा

महिलांच्या आर्थिक आणि सामाजिक उन्नतीसाठी भविष्यातील अर्थसंकल्पात काही महत्वाचे बदल अपेक्षित आहेत:

- महिला आरोग्यावरील गुंतवणूक वाढवणे.
- लैंगिक समानतेसाठी अधिक निधी.
- महिला सुरक्षेसाठी विशेष योजना.
- महिला सशक्तीकरणासाठी आवश्यक सुधारणा आणि अपेक्षा
- बजेटमध्ये महिलांसाठी विविध योजना आणि तरतुदींचा समावेश होत आहे, परंतु काही महत्वाच्या मुद्द्यांवर अजूनही अधिक भर देण्याची गरज आहे. महिला आरोग्य, लैंगिक समानता आणि महिला सुरक्षेसाठी विशेष योजना या क्षेत्रांमध्ये सरकारने अधिक गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

१. महिला आरोग्यावरील गुंतवणूक वाढवणे

महिला आरोग्य ही सामाजिक आणि आर्थिक विकासाची महत्वाची बाब आहे. महिलांच्या आरोग्यासाठी अधिक निधी राखून त्यांना योग्य आणि सुलभ वैद्यकीय सेवा मिळाव्यात, यासाठी पुढील उपाय महत्वाचे ठरतील.

- महिला आरोग्यासाठी आवश्यक सुधारणा:
- गर्भवती आणि स्तनदा मातांसाठी पोषण योजना:
- पोषण आहारासाठी जास्तीत जास्त निधी उपलब्ध करणे.
- ग्रामीण भागातील महिलांना मोफत आरोग्य तपासणी सुविधा.
- सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा:
- प्रत्येक जिल्ह्यात महिला आरोग्य केंद्र उभारणे.
- मोफत सॅनिटरी नॅपकिन आणि मासिक पाळी व्यवस्थापनासाठी मदत. स्तन आणि गर्भाशयाच्या कर्करोगावरील मोफत तपासणी केंद्रे स्थापन करणे.

- मानसिक आरोग्यासाठी विशेष योजना:
- महिला मानसिक आरोग्य सेवा आणि सल्ला केंद्र सुरु करणे.
- कामाच्या ठिकाणी मानसिक तणाव व्यवस्थापनासाठी स्वतंत्र योजना आखणे.

२. लैंगिक समानतेसाठी अधिक निधी

समाजातील आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीसाठी महिलांना पुरुषांसोबत समान संधी मिळणे आवश्यक आहे. शिक्षण, रोजगार आणि नेतृत्वाच्या संधींमध्ये महिलांना समान संधी मिळाव्यात यासाठी अधिक निधी आवश्यक आहे.

लैंगिक समानतेसाठी आवश्यक सुधारणा:

- शिक्षणात समान संधी: मुलींसाठी शिष्यवृत्ती योजना वाढवणे. महिलांसाठी उच्च शिक्षणात आरक्षित जागा.
- स्त्रियांसाठी STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) क्षेत्रात प्रोत्साहन.

महिला उद्योजकता वाढवण्यासाठी निधी:

- महिलांना स्वतःचा व्यवसाय सुरु करण्यासाठी कमी व्याजदरावर कर्ज उपलब्ध करणे.
- महिला स्टार्टअपसाठी विशेष अनुदान योजना. स्थानिक महिला स्वयंरोजगार गटांना मोठ्या बाजारपेठांशी जोडण्यासाठी सरकारी मदत.
- महिला रोजगार आणि समान वेतन: सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रात समान वेतन आणि प्रोत्साहनधोरण. लिंगभेदविरहित रोजगार धोरणाची अंमलबजावणी. महिला कर्मचाऱ्यांसाठी अनुकूल कार्यस्थळ निर्माण करणे.

३. महिला सुरक्षेसाठी विशेष योजना

- महिला सुरक्षितता ही देशाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्वाची आहे. महिलांना निर्भयपणे काम करण्यासाठी, शिकण्यासाठी आणि समाजात वावरण्यासाठी अधिक प्रभावी धोरणे आवश्यक आहेत.

महिला सुरक्षेसाठी आवश्यक उपाय:

- निर्भया फंडाचा प्रभावी वापर: निर्भया फंडासाठी अधिक पारदर्शक आणि वेगवान अंमलबजावणी.
- महिलांसाठी सुरक्षित वाहतूक सेवा.
- सुरक्षा आणि कायद्याची कठोर अंमलबजावणी: लिंगभेदाच्या गुन्ह्यांसाठी जलदगती न्याय प्रणाली निर्माण करणे.
- प्रत्येक शहरात महिला हेल्पलाइन आणि संरक्षण केंद्र सुरु करणे.
- डिजिटल सुरक्षा आणि महिलांवरील सायबर गुन्हे: सायबर गुन्ह्यांविरोधात विशेष सुरक्षा यंत्रणा निर्माण करणे.
- महिलांसाठी सायबर सुरक्षा प्रशिक्षण योजना.

निष्कर्ष

महिला आरोग्य, समानता आणि सुरक्षितता यासाठी सरकारने अधिक निधी आणि धोरणात्मक उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. केवळ योजनांची घोषणा करून भागणार नाही, तर त्यांची प्रभावी

अंमलबजावणी देखील महत्वाची आहे. महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक सशक्तीकरणासाठी अर्थसंकल्पात जास्तीत जास्त तरतूद करणे आवश्यक आहे.

भारतातील अर्थसंकल्पात महिलांसाठी करण्यात येणाऱ्या तरतुदी हळूहळू अधिक व्यापक होत गेल्या आहेत. सरकारने शिक्षण, आरोग्य, उद्योग, रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षितता या सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांसाठी योजनांचा समावेश केला आहे. मात्र, अजूनही महिला सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने बरेच सुधारणा करणे आवश्यक आहे. भविष्यातील अर्थसंकल्पात महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अधिक निधी आणि प्रभावी धोरणे यांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ

- 1] भारत सरकार अर्थसंकल्प अहवाल (Union Budget Reports)
- 2] महिला व बाल विकास मंत्रालयाच्या योजनांसाठी आर्थिक तरतुदी. <https://www.indiabudget.gov.in/>
- 3] महिला व बाल विकास मंत्रालय (Ministry of Women and Child Development, India)
- 4] महिला सशक्तीकरण आणि आरोग्यासाठी सरकारी योजना. <https://wcd.nic.in/>
- 5] राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (National Health Mission - NHM)
- 6] माता आणि बालकांच्या आरोग्यासाठी तरतुदी. <https://nhm.gov.in/>
- 7] निर्भया फंड आणि महिला सुरक्षा योजना
- 8] निर्भया फंडातील गुंतवणूक आणि महिलांसाठी सुरक्षा उपक्रम. <https://wcd.nic.in/acts/nirbhaya-fund>
- 9] युनिसेफ अहवाल - महिला आणि बालकांचे आरोग्य (UNICEF Reports on Women & Child Health)
- 10] <https://www.unicef.org/युनेस्को> अहवाल - शिक्षण आणि लैंगिक समानता (UNESCO Report on Gender Equality in Education)
- 11] <https://en.unesco.org/gem-report/निती> आयोग अहवाल (NITI Aayog Reports on Women Empowerment)
- 12] महिला सशक्तीकरणाच्या विविध योजनांवरील अभ्यास. <https://www.niti.gov.in/राष्ट्रीय> महिला आयोग (National Commission for Women - NCW)
- 13] महिला सुरक्षेसाठी धोरणे आणि कायद्यांची अंमलबजावणी. <https://ncw.nic.in/>

बजेटमध्ये शिक्षणक्षेत्रात केलेल्या तरतुदी: काळानुसार बदल आणि अपेक्षा

ना. बा. भारती

श्री. समर्थ विद्यालय पिंपरखेड, ता. हदगाव जि. नांदेड

शिक्षण हा कोणत्याही देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाचा कणा असतो. भारतात दरवर्षी अर्थसंकल्पात शिक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी वितरित केला जातो. शिक्षण क्षेत्रातील तरतुदींचा मागोवा घेतल्यास आपल्याला लक्षात येईल की, बदलत्या काळानुसार सरकारने शिक्षणाच्या गरजा ओळखून वेगवेगळे निर्णय घेतले आहेत. या लेखात आपण शिक्षण क्षेत्रातील बजेट तरतुदींचा ऐतिहासिक आढावा, झालेल्या महत्वाच्या बदलांची चर्चा, आणि भविष्यातील अपेक्षा यांचा सखोल विचार करू.

बजेटमध्ये शिक्षण तरतुदी का महत्वाच्या आहेत?

शिक्षण हा कोणत्याही देशाच्या प्रगतीसाठी मूलभूत घटक आहे. शिक्षण क्षेत्रातील तरतुदी देशाच्या भविष्याला आकार देतात, कारण शिक्षणाच्या माध्यमातूनच कुशल मनुष्यबळ निर्माण होते. प्रत्येक अर्थसंकल्पात शिक्षणासाठी केलेली तरतुद ही केवळ खर्च नसून, ती भविष्यातील गुंतवणूक आहे. खालील कारणांमुळे शिक्षण क्षेत्रातील बजेट तरतुदी अत्यंत महत्वाच्या ठरतात:

1. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी शिक्षण गरजेचे

शिक्षणाच्या जोरावर लोक अधिक कौशल्यवान आणि उत्पादक होतात. त्यामुळे रोजगाराच्या संधी वाढतात आणि देशाच्या GDP मध्ये वाढ होते. शिक्षणावर जास्त गुंतवणूक करणारे देश नेहमीच आर्थिकदृष्ट्या प्रगत असतात.

2. बेरोजगारी कमी करण्यासाठी शिक्षण महत्वाचे

अशिक्षित लोकांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त असते. व्यावसायिक शिक्षण, तांत्रिक कौशल्ये आणि डिजिटल साक्षरता यांना चालना देण्यासाठी बजेटमध्ये पुरेसा निधी असणे आवश्यक आहे.

3. समाजातील असमानता कमी करण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग

शिक्षण हे गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी कमी करू शकते. जर सरकारी शाळा व महाविद्यालयांमध्ये दर्जेदार शिक्षण आणि पुरेशा सुविधा असतील, तर गरीब कुटुंबांतील मुलांनाही चांगले शिक्षण घेता येईल आणि ते स्वतःच्या पायावर उभे राहू शकतील.

4. डिजिटल युगासाठी शिक्षण क्षेत्राचा विकास

तंत्रज्ञानाचा वेगाने विकास होत असल्याने शिक्षण व्यवस्थाही अपडेट करणे आवश्यक आहे. ऑनलाईन शिक्षण, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), संगणक कौशल्ये आणि विज्ञान-तंत्रज्ञान शिक्षणावर भर देण्यासाठी सरकारने मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करावी लागते.

5. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020) आणि त्याच्या अंमलबजावणीसाठी निधी आवश्यक

2020 मध्ये जाहीर झालेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार अनेक सुधारणा सुचवण्यात आल्या आहेत, जसे की नवीन अभ्यासक्रम, व्यावसायिक शिक्षण, संशोधनाला चालना, आणि शालेय स्तरावर नवीन तंत्रज्ञानाचा समावेश. यासाठी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तरतूद करावी लागते.

6. ग्रामीण व शहरी भागातील शैक्षणिक सुविधा सुधारण्यासाठी बजेट महत्वाचे

ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये अजूनही अनेक ठिकाणी दर्जेदार शाळा नाहीत. शिक्षकांची कमतरता, पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि शिक्षणाची गुणवत्ता यासाठी सरकारने विशेष तरतूदी करणे आवश्यक आहे.

7. आंतरराष्ट्रीय स्पर्धासाठी दर्जेदार शिक्षण आवश्यक

भारताला जागतिक स्तरावर विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि संशोधनाच्या क्षेत्रात पुढे जायचे असेल, तर शिक्षणाच्या क्षेत्रावर अधिक गुंतवणूक करावी लागेल. IIT, IIM, AIIMS यांसारख्या संस्थांसाठी अधिक निधी देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून भारतीय विद्यार्थी जागतिक स्तरावर चमकू शकतील.

8. शिक्षणासाठी GDP च्या अधिक टक्केवारीची गरज

युनेस्कोच्या शिफारशीनुसार, कोणत्याही देशाने किमान GDP च्या 6% शिक्षणावर खर्च करावा. भारत अजूनही या संख्येच्या तुलनेत कमी निधी शिक्षणासाठी देतो. भविष्यातील प्रगतीसाठी शिक्षणातील गुंतवणूक वाढवणे आवश्यक आहे. शिक्षण क्षेत्रात पुरेशा तरतूदी केल्यास आर्थिक प्रगती, रोजगारनिर्मिती, सामाजिक समता, आणि जागतिक स्पर्धात्मकता या सर्वच क्षेत्रांत देशाचा विकास होईल. त्यामुळे प्रत्येक अर्थसंकल्पात शिक्षणासाठी अधिकाधिक निधीची तरतूद करणे आणि त्या निधीचा योग्य विनियोग करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शिक्षणासाठी केलेल्या तरतूदी

स्वातंत्र्यानंतर भारताने शिक्षण क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यास प्राधान्य दिले. 1950-51 च्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत प्राथमिक शिक्षणावर भर देण्यात आला. त्यानंतर, 1968 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात (NEP) विज्ञान व तंत्रज्ञान शिक्षणावर भर देण्याचा निर्णय घेतला गेला. 1986 मध्ये शिक्षण क्षेत्राला अधिक बळकटी देण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात विविध सुधारणा करण्यात आल्या.

1991 नंतरचे शिक्षण बजेट आणि बदल

1991 मध्ये उदारीकरणानंतर अर्थव्यवस्थेतील बदल शिक्षण क्षेत्रावरही दिसून आले. शिक्षणातील खासगीकरणाला चालना देण्यात आली आणि सरकारी शाळांवरिक्त खासगी शाळा व संस्थांचा सहभाग वाढू लागला. त्याचबरोबर, सर्व शिक्षा अभियान (SSA) आणि मिड-डे मील योजना यांसारख्या उपक्रमांनी प्राथमिक शिक्षणात सुधारणा घडवून आणली.

2009 मध्ये 'शिक्षणाचा हक्क कायदा' (RTE) लागू झाला, ज्यामुळे 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण बंधनकारक करण्यात आले. यासाठी सरकारने मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक तरतूदी केल्या.

शिक्षणासाठी 2020 नंतरच्या बजेटमध्ये बदल

2020 मध्ये नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020) लागू करण्यात आले, ज्याचा उद्देश शिक्षणाच्या पद्धतीत आमूलाग्र बदल करणे हा होता. त्यासाठी अर्थसंकल्पात विविध तरतूदी करण्यात आल्या:

शालेय शिक्षणासाठी डिजिटल माध्यमांना प्रोत्साहन: ऑनलाईन शिक्षणासाठी 'DIKSHA' आणि 'SWAYAM' प्लॅटफॉर्म सुरु करण्यात आले.

- उच्च शिक्षणासाठी राष्ट्रीय संशोधन संस्था स्थापन करण्याचा निर्णय.
- 'नॅशनल डिजिटल युनिव्हर्सिटी' ही नवीन संकल्पना पुढे आणण्यात आली.
- आयआयटी, आयआयएम, केंद्रीय विद्यापीठांसाठी अतिरिक्त निधीची तरतूद.
- वर्तमान बजेट (2024-25) मध्ये शिक्षण क्षेत्रातील मुख्य तरतूदी
- सध्याच्या बजेटमध्ये शिक्षणासाठी मोठी तरतूद करण्यात आली आहे.

काही महत्वाच्या बाबी:

- शिक्षणासाठी एकूण 1.25 लाख कोटी रुपयांची तरतूद.
- शालेय स्तरावर कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि कौशल्य शिक्षणावर भर.
- शासनाच्या 'PM SHRI' योजनेतर्गत शाळांमध्ये पायाभूत सुविधा सुधारणा.
- उच्च शिक्षणासाठी डिजिटल आणि व्यावसायिक शिक्षणाला चालना.
- महाविद्यालयांसाठी संशोधन व नवोपक्रम प्रोत्साहन अनुदान.
- भविष्यातील अपेक्षा आणि सुधारणा

भारतातील शिक्षण व्यवस्थेतील काही मोठ्या आव्हानांसाठी भविष्यातील अर्थसंकल्पात आणखी ठोस पावले उचलण्याची गरज आहे:

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी अधिक निधी: सरकारी शाळा आणि ग्रामीण भागातील शिक्षण सुधारण्यासाठी अधिक तरतूदी कराव्या लागतील.

शिक्षक प्रशिक्षण आणि तंत्रज्ञानाचा उपयोग: डिजिटल शिक्षण अधिक प्रभावी करण्यासाठी शिक्षकांचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

व्यावसायिक शिक्षण आणि कौशल्य विकास: केवळ सैद्धांतिक शिक्षणापेक्षा विद्यार्थ्यांना कौशल्याधारित शिक्षण देण्याची गरज आहे.

ग्रामीण आणि दुर्गम भागात शिक्षण पोहोचवणे: शाळांची संख्या वाढवणे आणि मूलभूत सुविधा पुरवणे आवश्यक आहे.

शिक्षणावरील GDP चा वाटा वाढवणे: आंतरराष्ट्रीय निकषांनुसार शिक्षणासाठी किमान 6% GDP खर्च केला जावा.

निष्कर्ष

बजेटमधील शिक्षण क्षेत्रासाठी केलेल्या तरतूदी काळानुसार बदलत गेल्या आहेत. जरी अनेक सुधारणा झाल्या असल्या तरी शिक्षणव्यवस्थेतील मूलभूत प्रश्न अद्यापही सोडवले गेलेले नाहीत. भविष्यातील बजेटमध्ये अधिक गुंतवणूक, धोरणात्मक बदल आणि नवकल्पनांची जोड दिल्यास भारत शिक्षणाच्या क्षेत्रात जागतिक पातळीवर अधिक प्रभावी भूमिका बजावू शकेल. असे मला वाटते.

संदर्भ

1] भारत सरकार अर्थसंकल्प अहवाल (Union Budget Reports) Economic Survey & Budget Documents (Ministry of Finance, Government of India) <https://www.indiabudget.gov.in/>

- 2] राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (National Education Policy - NEP 2020) Ministry of Education, Government of India <https://www.education.gov.in/>
- 3] युनेस्को अहवाल - शिक्षणातील गुंतवणूक (UNESCO Report on Education Investment) Global Education Monitoring Report (GEM) <https://en.unesco.org/gem-report/>
- 4] निती आयोग अहवाल (NITI Aayog Reports)
- 5] भारतातील शिक्षण प्रणालीतील सुधारणा आणि योजनांसाठी <https://www.niti.gov.in/>
- 6] राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (National Statistical Office - NSO) Reports India's Education Statistics and Literacy Data <https://mospi.gov.in/>
- 7] संयुक्त राष्ट्रसंघ शाश्वत विकास उद्दिष्टे (UN Sustainable Development Goals - SDG 4: Quality Education) <https://sdgs.un.org/goals/goal4>
- 8] अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सर्वेक्षण (All India Survey on Higher Education - AISHE Reports) <https://aishe.gov.in/>

भारतीय अर्थसंकल्प -2025 आणि महिला सक्षमीकरण...

डॉ. केशव कोंडीबा सोळंके

अर्थशास्त्र विभाग,

श्रीमती दानकुंवर महिला महाविद्यालय, जालना

सारांश (Abstract)

आपल्या अर्थसंकल्पीय भाषणात अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी एक दूरदृष्टी मांडली हा अर्थसंकल्प महिलांना भारताच्या विकासाच्या केंद्रस्थानी ठेवतो. तसेच युवक, शेतकरी आणि महिलांच्या सक्षमीकरणावर स्पष्ट लक्ष केंद्रित करून या वर्षीचा अर्थसंकल्प 2024 पर्यंत 'सक्षम महिलांच्या नेतृत्वातील विकास' हा या परिवर्तनाचा आधारस्तंभ म्हणून विकसित भारताच्या व्यापक उद्दिष्टाशी सुसंगत आहे. ७०% महिलांना कामाच्या ठिकाणी सामावून घेणे हे या अर्थसंकल्पातील सर्वात महत्वाकांक्षी उद्दिष्टांपैकी एक आहे. हा अर्थसंकल्प रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, कल्याण आणि सुरक्षा यासारख्या प्रमुख क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करून सक्षम महिलाना किती आधार देतो. याचा शोध घेण्यासाठी हा शोधालेख अर्थसंकल्पाच्या तरतुदींमध्ये खोलवर उतरतो. भारतीय महिलांचे भविष्य उज्ज्वल आहे. शिक्षण आणि जागरूकता वाढत असल्याने, महिला अधिक सक्षम होत आहेत. त्यांना समान संधी मिळाल्यास, त्या देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतात. भारतीय महिलांनी अनेक क्षेत्रात प्रगती केली असली तरी त्यांना आजही अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. महिलांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि राजकीय सहभागाच्या बाबतीत समान संधी मिळत नाहीत. महिलांवरील हिंसाचार आणि भेदभाव ही एक गंभीर समस्या आहे.

कीवर्ड (Keyword) भारतीय अर्थसंकल्प, अर्थसंकल्प, भारतीय अर्थसंकल्प -2025, महिला, सक्षमीकरण, शिक्षण, आरोग्य, सुरक्षा, रोजगार, स्वावलंबन इ.

प्रस्तावना

भारतीय महिलांनी प्राचीन काळापासून समाजाच्या जडणघडणीत मोलाची भूमिका बजावलेली आहे. भारतीय इतिहासामध्ये अनेक कर्तृत्ववान स्त्रिया होऊन गेल्या, ज्यांनी विविध क्षेत्रांमध्ये आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवला. आधुनिक काळातही भारतीय महिला शिक्षण, कला, क्रीडा, राजकारण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय कामगिरी करत आहेत. भारतीय महिलांचा इतिहास अतिशय गौरवशाली आहे. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत, भारतीय महिलांनी विविध क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय योगदान दिले आहे. प्राचीन भारतात, गार्गी, मैत्रेयी आणि लोपामुद्रांसारख्या विदुषींनी ज्ञान आणि तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. मध्ययुगीन काळात, राणी लक्ष्मीबाई, चांद बिबी आणि अहिल्याबाई होळकरांसारख्या शूर महिलांनी आपल्या शौर्याने आणि नेतृत्वाने इतिहास घडवला. आधुनिक भारतात, महिलांनी शिक्षण, विज्ञान, कला, साहित्य, राजकारण आणि क्रीडा यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात, सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई आणि आनंदीबाई गोपाळ जोशींसारख्या महिलांनी शिक्षण आणि समाजसुधारणेच्या क्षेत्रात मोलाचे कार्य केले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, इंदिरा गांधी, मदर तेरेसा आणि कल्पना चावलांसारख्या महिलांनी जागतिक स्तरावर भारताची मान उंचावली. भारतीय महिला प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करत आहेत. त्या डॉक्टर, अभियंते, शास्त्रज्ञ, वकील,

न्यायाधीश, प्रशासक, राजकारणी आणि खेळाडू म्हणून यशस्वी होत आहेत. त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाने हे सिद्ध केले आहे की त्या कोणत्याही क्षेत्रात पुरुषांपेक्षा कमी नाहीत. आज भारत आर्थिक वर्ष 2025-26 मध्ये पदार्पण करित आहे. यामध्ये लैंगिक अर्थसंकल्पाची दोन दशके देखील समकालात साजरे करित आहे.

भारतीय अर्थसंकल्प संकल्पना

“अर्थसंकल्पासाठी इंग्रजीत बजेट हा शब्द प्रचलीत आहे ,बजेट हा शब्द फ्रेंच (Bougette म्हणजे पर्स,पिशाची) या शब्दापासून आलेला आहे ,अर्थसंकल्प म्हणजे वर्षभराचे आर्थिक समायोजन. ज्या संकल्पात आर्थिक धोरणे जाहीर होतात त्यास अर्थसंकल्प असे म्हणतात.”¹ असे विकिपीडियामध्ये म्हटले तर जागरण जोश मध्ये “**The Union Budget, also known as the Annual Financial Statement according to Article 112 of the Constitution of India, is an estimate of income and expenditure for a definite duration.**”² असे म्हटले आहे. भारतीय अर्थसंकल्प (Indian Budget) हा भारत सरकारच्या वार्षिक आर्थिक योजनांचा एक महत्वाचा भाग आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ११२ नुसार, प्रत्येक आर्थिक वर्षासाठी (१ एप्रिल ते ३१ मार्च) सरकारला संसदेत अर्थसंकल्प सादर करणे आवश्यक आहे. अर्थसंकल्प हा केवळ एक आर्थिक कागदांची गोळा बेरीज नसून तो सरकारच्या धोरणात्मक निर्णय, आर्थिक दृष्टीकोन आणि विकासाच्या योजनांची ब्ल्यू प्रिंट असते. अर्थसंकल्प सरकारला आर्थिक नियोजनासाठी एक आराखडा, सरकारच्या आर्थिक धोरणांची दिशा, सरकारला जनतेसमोर आपल्या आर्थिक व्यवहारांची जबाबदारी, अर्थसंकल्पाद्वारे विविध क्षेत्रांना निधी वाटप करून सामाजिक योजनांसाठी निधीची तरतूद करून सामाजिक कल्याण सध्या करण्यासाठी महत्वाचा असतो. महसूल जमा (Revenue Receipts), भांडवली जमा (Capital Receipts), महसूल खर्च (Revenue Expenditure), भांडवली खर्च (Capital Expenditure), राजकोषीय तूट (Fiscal Deficit), प्राथमिक तूट (Primary Deficit) अशा महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभावर अर्थसंकल्प उभा केलेला असतो.

भारतीय अर्थसंकल्प प्रक्रिया

1. अर्थसंकल्प तयार करण्याची प्रक्रिया अर्थ मंत्रालयाद्वारे सुरू होते.
2. विविध मंत्रालये आणि विभागांकडून आर्थिक गरजांचे प्रस्ताव मागवले जातात.
3. अर्थ मंत्रालय आणि नीती आयोग यांच्यात चर्चा होऊन अर्थसंकल्पाचा आराखडा तयार होतो.
4. केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या मंजूरीनंतर अर्थसंकल्प संसदेत सादर केला जातो.
5. संसदेत अर्थसंकल्पावर चर्चा होते आणि मतदान घेतले जाते.
6. राष्ट्रपतींच्या मंजूरीनंतर अर्थसंकल्प लागू होतो.

भारतीय अर्थसंकल्प हा देशाच्या आर्थिक विकासाचा आरसा असतो. तो सरकारला आर्थिक धोरणे राबवण्यासाठी आणि विकासाला चालना देण्यासाठी दिशादर्शक म्हणून काम करतो.

भारतीय महिला

भारतीय महिलांचा इतिहास अतिशय समृद्ध आणि प्रेरणादायी आहे. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत, भारतीय महिलांनी समाजात महत्वाचे योगदान दिलेले आहे. प्राचीन भारतात, स्त्रियांना शिक्षण, राजकारण आणि धार्मिक कार्यात समान अधिकार होते. गार्गी, मैत्रेयी आणि लोपामुद्रा यांसारख्या विदुषींनी वैदिक काळात ज्ञान आणि तत्त्वज्ञानात मोठे योगदान दिले. मध्ययुगीन काळात, स्त्रियांच्या सामाजिक आणि राजकीय स्थितीत बदल झाले. तथापि, राणी दुर्गावती, चांद बिबी आणि अहिल्याबाई होळकर यांसारख्या

स्त्रियांनी आपल्या शौर्याने आणि प्रशासकीय कौशल्याने इतिहास घडवला. “भारत में महिलाओं की स्थिति ने पिछली कुछ सदियों में कई बड़े बदलावों का सामना किया है। प्राचीन काल में पुरुषों के साथ बराबरी की स्थिति से लेकर मध्ययुगीन काल के निम्न स्तरीय जीवन और साथ ही कई सुधारकों द्वारा समान अधिकारों को बढ़ावा दिए जाने तक, भारत में महिलाओं का इतिहास काफी गतिशील रहा है। आधुनिक भारत में महिलाएं राष्ट्रपति, प्रधानमंत्री, लोक सभा अध्यक्ष, प्रतिपक्ष की नेता आदि जैसे शीर्ष पदों पर आसीन हुई हैं।”³ आधुनिक भारतात, स्त्रियांनी शिक्षण, विज्ञान, कला, क्रीडा आणि राजकारण यांसारख्या विविध क्षेत्रांत महत्वपूर्ण प्रगती केली आहे. स्वातंत्र्यलढ्यात सरोजिनी नायडू, कस्तूरबा गांधी यांसारख्या महिलांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेली. आज भारतीय महिला शिक्षण, राजकारण आणि अर्थकारण यांसारख्या क्षेत्रांत पुरुषांच्या बरोबरीने काम करत आहेत. तथापि, आजही त्यांना अनेक सामाजिक आणि आर्थिक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. महिला हिंसा, बालविवाह आणि असमान वेतन यांसारख्या समस्या अजूनही अस्तित्वात आहेत. भारतीय महिलांच्या विकासासाठी सरकार आणि अनेक संस्था कार्यरत आहेत. ‘बेटी बचाओ, बेटी पढाओ’ आणि ‘महिला आरक्षण विधेयक’ यांसारख्या योजनांमुळे महिलांच्या स्थितीत सुधारणा होत आहे. भारतीय महिलांनी विविध क्षेत्रांत उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. “आधुनिक स्त्रीवादी विमर्श की मुख्य आलोचना हमेशा से यही रही है कि इसके सिद्धांत एवं दर्शन मुख्य रूप से पश्चिमी मूल्यों एवं दर्शन पर आधारित रहे हैं। हालाँकि ज़मीनी स्तर पर स्त्रीवादी विमर्श हर देश एवं भौगोलिक सीमाओं में अपने स्तर पर सक्रिय रहती हैं और हर क्षेत्र के स्त्रीवादी विमर्श की अपनी खास समस्याएँ होती हैं।”⁴ मेरी कोम, पी. व्ही. सिंधू आणि मिताली राज यांसारख्या खेळाडूंनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे नाव उंचावले आहे.

महिला आणि भारतीय अर्थसंकल्प -2025

भारताच्या 2025 च्या अर्थसंकल्पात महिलांच्या सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित केले आहे. ज्यात महिला उद्योजकता, शिक्षण, आरोग्य आणि सुरक्षा या क्षेत्रांचा समावेश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिलांचे योगदान वाढत आहे तशी आव्हाने ही वाढत आहेत. महिला उद्योजकांना आर्थिक सहाय्य आणि प्रशिक्षण देण्यासाठी विशेष योजनांची गरज आहे. बरोबरीनेच महिला शिक्षणाचे प्रमाण वाढवणे आणि त्याचप्रमाणात उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. याशिवाय महिलांच्या आरोग्यासाठी आणि सुरक्षिततेसाठी विशेष उपाययोजनांची ही आवश्यकता आहे. यासाठी खालील गोष्टींची गरज आहे.

- महिला उद्योजकांसाठी विशेष कर्ज योजना आणि अनुदान.
- महिलांसाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम.
- महिला शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती आणि आर्थिक सहाय्य.
- महिलांच्या आरोग्यासाठी मोफत आरोग्य तपासणी आणि उपचार.
- महिलांच्या सुरक्षेसाठी कठोर कायदे आणि अंमलबजावणी.

रोजगार

अर्थसंकल्पातील महिलांचा कार्याचा भाग हा एक महत्वाचा विषय आणि प्रमुख विषय आहे. महिला श्रमकार दर (FLFPR) 2023-24 मध्ये 41.7 विंडोजपर्यंत किंचित. स्वयंपूर्ण विकास कार्यक्रम (पीएमईजीपी) यासाठी उपक्रमांची रचना खाली उतरवली आहे, तर पीएमईजीपी साठी 2024-25 मध्ये 1,012.50 कोटी 2025-26 मध्ये 862.50 कोटी आहे. ग्रामीण उपक्रम0, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण विकास हमी 40,00 कोटी रुपये,

जे 2024-25 मध्ये 37,654 कोटी रुपये होते. तथापि, यातुदीपैकी 33.6 टक्के लोकशाहीचा अर्थसंकल्पात प्रतिबिंबित होते, लोकशाही-प्रतिदात्मक कल्पित अर्थसंकल्पात स्त्रियांच्या पूर्ण विश्वासाने विश्वास निर्माण केला होता. 80 टक्के महिला शेती करतात, जमीन 13.9 टक्के महिला आहेत. असे असूनही, महिलांसाठी सदस्य तरतुदींशिवाय कृष्णादी समोर कृषी योजना (2025-26 साठी 2,550 कोटी पूर्ण तरतुदीसह) अर्थसंकल्पाचा भाग अंतर्गत आहेत. यासंदर्भात भारत सरकारच्या पोर्टलवर “उद्योगांच्या सहकार्याने काम करणाऱ्या महिला वसतिगृहांची स्थापना करून आणि पाळणाघरांची स्थापना करून कामगार क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढवणे.”⁵ अशी माहिती आढळते.

शिक्षण

2025-26 च्या अर्थसंकल्पात भाग अ अंतर्गत नॅशनल युनियन ऑनलाइन एज्युकेशन थ्रू आयसीटी (NMEICT) च्या ग्लोबल डिजिटल दरी दूर करण्यात आली आहे, ज्यामध्ये महिलांसाठी 100 टक्के लोकची करण्यात आली आहे. तथापि, या 5 कोटींसाठी 202-25 मधील 551.25 कोटी यापैकी 229.25 कोटी रुपये खाली आले आहे, इलेक्ट्रॉनिक डिजिटल अंतर कमी करण्यासाठी संसाधनांसाठी चिंता निर्माण केली आहे. केंद्र सरकारच्या अंतरिम अर्थसंकल्पात, समग्र शिक्षा अभियानाला आर्थिक वर्ष २०२४-२५ साठी ३७,५०० कोटी रुपयांची अर्थसंकल्पीय तरतूद मिळाली, जी सातत्याने घसरत चालली आहे. शिक्षणाच्या अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी एसएमएसएचे महत्त्व लक्षात घेता, त्यासाठीच्या तरतूदीचा दृष्टिकोन ठेवण्याची गरज आहे.”⁶

आरोग्य

आरोग्य हे महिलांच्या उत्कर्ष विकासाचे सूचक आहे आणि वर्षाचा अर्थसंकल्प या क्षेत्र विस्तारीव प्रगती प्रमुख प्रतिबिंबित होते. सक्षम अंगणवाडी आणि पोषण 2.0 योजना त्यांच्या 2023-24 50.98 कोटीच्या परतल्या आहेत, तथापि, वर्षाच्या 20 कोटी मूल्याच्या 4 ही योजना आहे. आयुमान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य 4,62.80 कोटी ते 4,482.90 कोटी टक्केवारीत वाढ झाली आहे.

सुरक्षा आणि सुरक्षितता

“या अर्थसंकल्पात महिला-प्रणित विकासाला चालना देण्यासाठी, महिला आणि मुलींसाठी लाभदायक योजनांसाठी 3 लाख कोटींहून अधिक रकमेची तरतूद आहे.”⁷ 2025-26 मध्ये 180 कोटी एकूण 200 कोटी लोकांपर्यंत वाढले. तथापि, त्याच्या सरकारकडून वाटप केलेल्या 7,212 कोटीपैकी सुमारे 74 टक्के खर्च न करता त्याचा प्रभावी वापर करून परस्पर प्रश्न उपस्थित केला. एप्रिल 2024 मध्ये सुरू करण्यात आलेले तंत्रज्ञान, महिलांची सुरक्षा आणि सक्षमीकरण या दोनद्वारे संबोधित करते: सुरक्षेसाठी संबल (वन स्टॉप सेन्टर, महिला हेल्पलाईन इ.) आणि सकरण सामर्थ्य (प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना, संकल्प इ.) समर्थन 953.74 कोटी प्रति 396 कोटी '2, 2,000 कोटी नोंदवले, तर संबंधित विकास, 2023-24 प्रमाणेच 629 कोटी टक्केवारीत राहिली.

निष्कर्ष

भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामुळे त्यांच्या विकासासाठी अर्थसंकल्पात विशेष तरतुदी करणे गरजेचे आहे. 2025 च्या अर्थसंकल्पात महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर विशेष भर देण्यात आलेला आहे. महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष योजना आणि निधीची भरीव तरतूद

करण्यात आलेली आहे. महिलांच्या शिक्षणासाठी आणि कौशल्य विकासासाठी सरकारने अधिक गुंतवणूक केली आहे. महिलांच्या आरोग्य आणि सुरक्षेसाठी विशेष योजना आणि निधीची तरतूद अधिकचा भर म्हणून करण्यात आलेली आहे.

कृषी आणि ग्रामीण विकासात महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. महिलांना बँकिंग आणि वित्तीय सेवांमध्ये सहज प्रवेश मिळावा यासाठी उपाययोजना करण्यात आलेल्या आहे. 2025 च्या अर्थसंकल्पात महिलांच्या विकासासाठी योग्य तरतुदी केल्यास भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठी चालना मिळू शकते. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणामुळे कुटुंबांचे आणि समाजाचे जीवनमान सुधारण्यास मदत होईल.

संदर्भसूची

1. अर्थसंकल्प. In: विकिपीडिया. ; 2024. Accessed February 28, 2025. <https://mr.wikipedia.org/w/index.php?title=%E0%A4%85%E0%A4%B0%E0%A5%8D%E0%A4%A5%E0%A4%B8%E0%A4%82%E0%A4%95%E0%A4%B2%E0%A5%8D%E0%A4%AA&oldid=2462540>
2. Union Budget of India: Definition, Types & More. Jagranjosh.com. January 30, 2024. Accessed February 28, 2025. <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/union-budget-of-india-definition-and-different-types-1491484497-1>
3. भारत में महिलाएँ. In: विकिपीडिया. ; 2024. Accessed February 28, 2025. https://hi.wikipedia.org/w/index.php?title=%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4_%E0%A4%AE%E0%A5%87%E0%A4%82_%E0%A4%AE%E0%A4%B9%E0%A4%BF%E0%A4%B2%E0%A4%BE%E0%A4%8F%E0%A4%81&oldid=6226312
4. नारीवाद. In: विकिपीडिया. ; 2024. Accessed February 28, 2025. <https://hi.wikipedia.org/w/index.php?title=%E0%A4%A8%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A5%80%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%A6&oldid=6321486>
5. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२४-२५ | भारतीय राष्ट्रीय पोर्टल. Accessed February 28, 2025. <https://www.xn--i1bj3fqcyde.xn--11b7cb3a6a.xn--h2brj9c/spotlight/%E0%A4%95%E0%A5%87%E0%A4%82%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A5%80%E0%A4%AF-%E0%A4%AC%E0%A4%9C%E0%A4%9F-2024-25>
6. शिक्षणाचा अधिकार आणि केंद्रीय अर्थसंकल्प | आर्थिक आणि राजकीय साप्ताहिक. March 8, 2024. Accessed February 28, 2025. <https://www.epw.in/journal/2024/10/commentary/right-education-and%C2%A0union-budget.html>
7. केंद्रीय अर्थसंकल्प 2024-2025 चा सारांश. Accessed February 28, 2025. <https://pib.gov.in/pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=2036091>

केंद्रीय अर्थसंकल्पातील कृषी क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींमध्ये होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा : एक आर्थिक अध्ययन

डॉ. भैरवनाथ बब्रुवान मोटे

सहाय्यक प्राध्यापक

शंकरराव जावळे पाटील कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय लोहारा. ता. लोहारा जि.धाराशीव

१.१ गोषवारा :

२०२५ चा केंद्रीय अर्थसंकल्प कृषी क्षेत्राच्या प्रगतीसाठी आणि या क्षेत्राला सतत त्रास देणाऱ्या विविध आव्हानांना तोंड देण्यासाठी अत्यंत महत्वाचा आहे. २०२५ च्या अर्थसंकल्पात योग्य वाटप करून, केंद्र सरकार या क्षेत्राला ग्रामीण उत्पन्न वाढविण्यास मदत करू शकते आणि त्याचबरोबर महागाईचा सामना करण्यास देखील मदत करू शकते. २०२५ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्र हा एक प्रमुख केंद्रबिंदू असण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे भारतातील कृषी क्षेत्र देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या निम्म्याहून अधिक लोकांना रोजगार देते. विकसित राष्ट्रांशी तुलना केल्यास, भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ५४.६% लोक कृषी क्षेत्रात गुंतलेले आहेत. भारताची अर्थव्यवस्था ही कृषी-अर्थव्यवस्था आहे आणि ती कृषी क्षेत्रावर अत्यंत अवलंबून आहे. हे क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेला आधार देण्याव्यतिरिक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि औद्योगिक क्षेत्राला देखील आधार देते.

१.२ प्रस्तावना :

विकसित भारताचे ध्येय बाळगण्यासोबतच, भारतातील कृषी आणि तत्संबंधी क्षेत्रांतील मुख्य संरचनात्मक आव्हानांवर तोंडगा काढून आणि लक्षित सुधारणा सादर करून या क्षेत्राला पुनरुज्जीवित करणे हा आर्थिक वर्ष २०२५-२०२६ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पाचा उद्देश आहे. या अर्थसंकल्पात, परवडणाऱ्या व्याजदरातील कर्जाच्या उपलब्धतेत वाढ करणे, पीक विम्याचा विस्तार करणे, कृषिमूल्य साखळीला चालना देणे आणि तब्बल १.५२ लाख कोटी रुपयांची तरतूद करून संतुलित प्रादेशिक विकास साधण्यास प्राधान्य देण्यात आले आहे. प्रत्येक शेतकऱ्यामागे अनुदानित कृषी कर्जाच्या मर्यादेत तीन लाख रुपयांवरून पाच लाख रुपयांपर्यंत केलेली वाढ हे या अर्थसंकल्पाचे एक ठळक वैशिष्ट्य आहे. आर्थिक समावेशनात वाढ करण्याच्या आणि शेतकरी कुटुंबांना आधार देण्याच्या उद्देशाने उचलण्यात आलेले हे पाऊल आहे. सरकारने २०३० पर्यंत डाळींच्या उत्पादनात स्वयंपूर्ण होण्याचे महत्वाकांक्षी उद्दिष्ट समोर ठेवले आहे. तसेच मूल्यवर्धनाला चालना देण्यासाठी अर्थसंकल्पात अन्न प्रक्रियेला प्रोत्साहन देण्यासाठी १०९ अब्ज रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. मत्स्यव्यवसाय क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा आणि उत्पादकतेत वाढ करण्यासाठी पाच वर्षांसाठी नऊ अब्ज रुपयांच्या गुंतवणूक योजनेद्वारे या क्षेत्रालाही चालना दिली गेली आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे, या अर्थसंकल्पात २०२४ च्या अखेरीस आदल्या वर्षीच्या तुलनेत सातत्याने १० टक्क्यांच्या पुढे गेलेल्या अन्नधान्य महागाई दरातील वाढीची समस्या दूर करण्याकडे लक्ष देण्यात आले आहे. ही समस्या हाताळण्यासाठी, सरकारने डाळींच्या शुल्कमुक्त आयातीत वाढ केली असून त्यांच्या किमती स्थिर राहाव्यात यासाठी निवडक निर्यात

निर्बंध लागू केले आहेत. तथापि, किमान आधारभूत किमती (एमएसपी) आणि खरेदीच्या प्रभावी अंमलबजावणीद्वारे डाळींच्या खरेदीत समानता आणणे आवश्यक आहे. दुसरी गोष्ट, अनियमित हवामान आणि जलस्रोतांचे घटते प्रमाण यांसारख्या हवामानातील बदलांच्या धोक्यांनी त्याला तोंड देऊ शकेल, अशा लवचिक शेतीसाठी वाढीव गुंतवणुकीची गरज अधोरेखित केली आहे. शेतकऱ्यांना हवामानातील चढ-उतारांमुळे सोसाव्या लागणाऱ्या फटक्यांपासून वाचविण्यासाठी सिंचन, मृदा आरोग्य व्यवस्थापन आणि हवामानाशी जुळवून घेणाऱ्या तंत्रज्ञानाबाबत करण्यात आलेल्या उपाययोजनांची रूपरेषा अर्थसंकल्पात मांडण्यात आली आहे. तिसरी गोष्ट, अर्थसंकल्पात कृषी आणि त्याच्याशी संबंधित क्षेत्राच्या परिवर्तनामध्ये संघीय दृष्टिकोनाच्या महत्वावर भर देण्यात आला आहे. प्रत्येक प्रदेशातील आव्हाने भिन्न असल्याने राज्यांनी संयुक्तपणे प्रयत्न केल्याशिवाय कृषी सुधारणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होऊ शकत नाहीत. या वेगवेगळ्या आव्हानांचे निराकरण करण्यासाठी सर्वांसाठी मिळून एक समावेशक उपाय करणे आवश्यक होते. परिणामी कमी उत्पादकता, पीक तीव्रतेचे माफक प्रमाण आणि सर्वसाधारण पतपुरवठ्याच्या निकषांपेक्षाही कमी असलेल्या १०० जिल्ह्यांना केंद्रस्थानी ठेवून प्रधानमंत्री धनधान्य कृषी योजना अर्थसंकल्पात सादर करण्यात आली आहे. ही योजना अभिसरण पद्धतीनुसार असून १.६७ दशलक्षांहून अधिक शेतकरी त्याच्या कक्षेत येतील, अशी अपेक्षा आहे. कमी विकसित प्रदेशांवर लक्ष केंद्रित केल्याने एकूण कृषी विकासावर ठोस किरकोळ परिणाम होईल. चौथी बाब, जिथे देशातातील जवळपास ६५ टक्के लोकसंख्या वास्तव्य करते, ती भारताची ग्रामीण अर्थव्यवस्था, मोठ्या प्रमाणावर शेतीवर अवलंबून आहे.

तथापि, या क्षेत्राला छुपी बेरोजगारी (अंदाजे २५-३० टक्के), कमी उत्पादकता, अपुऱ्या पायाभूत सुविधा आणि हवामानाच्या अनिश्चिततेमुळे वाटणारी असुरक्षितता यासारख्या लक्षणीय आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. निती आयोगाच्या म्हणण्यानुसार जवळपास ४० टक्के शेतकरी आर्थिक संकटामुळे शेती सोडून देण्याची भावना व्यक्त करतात. सर्वाधिक प्रमाणात भेडसावणाऱ्या या गंभीर समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, राज्य सरकारांच्या सहकार्याने 'ग्रामीण समृद्धी आणि लवचिकता' हा सर्वकष बहू-क्षेत्रीय कार्यक्रम सुरू करण्यात आला आहे. ग्रामीण भागात उदरनिर्वाहाच्या कायमस्वरूपी संधी निर्माण करण्यासाठी या उपक्रमात कौशल्य प्रशिक्षण, गुंतवणूक आणि तांत्रिक एकात्मिकीकरण या गोष्टी केंद्रस्थानी ठेवण्यात आल्या आहेत. कृषी मालावर-प्रक्रिया, डिजिटल शेती आणि हवामान-संवेदनशील शेतीला प्रोत्साहन देऊन, ग्रामीण भागात रोजगारात वाढ करणे आणि आर्थिक गरजेपोटी नाइलाजाने नव्हे तर स्थलांतर एक पर्याय म्हणून निवड केले जाईल, हे सुनिश्चित करणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.

दीर्घकालीन उत्पादकता आणि नवोन्मेषात वाढ होण्यात कृषी संशोधन आणि शिक्षणाची महत्वाची भूमिका असल्याचे सरकारने हेरले आहे. २०२५-२६ च्या आर्थिक वर्षाकरिता कृषी संशोधन आणि शिक्षणासाठी सुमारे १० हजार ४६६ कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे, मागील वर्षाच्या तुलनेत या तरतूदीत ३.०५ टक्क्यांची माफक वाढ झाल्याचे आढळते. ही वाढ, सकारात्मक असली, तरी आधुनिक कृषी संशोधनातील वाढती गुंतागुंत आणि भांडवल-केंद्रित स्वरूप लक्षात घेता ती आणखी भरीव असायला हवी होती. कापूस उत्पादकतेत आलेला साचलेपणा लक्षात घेऊन, उच्च-घनतेच्या लागवडीसाठी सुधारित कृषी पद्धती आणि अधिक चांगले दर्जेदार बियाणे उपलब्ध व्हावे यासाठी कापूस उत्पादकता मिशनची स्थापना करण्यात आली आहे. हे सर्व उपक्रम एकत्रितपणे जगातील सर्वोत्तम पद्धतींचा आणि तांत्रिक प्रगतीचा उपयोग करून घेऊन

कमी पीक उत्पादन, अकार्यक्षम पुरवठा साखळी आणि मातीतील पोषक तत्वांची कमतरता यासारख्या गंभीर आव्हानांचे निराकरण करणारे आहेत. हा अर्थसंकल्प शाश्वत कृषी विकासाचा योग्य मार्ग घालून देणारा असून कृषी क्षेत्र यापुढील काळातही भारताच्या आर्थिक वाढीचे प्राथमिक इंजिन म्हणून भूमिका बजावत राहिल, हेदेखील सुनिश्चित करणारा आहे.

१.३ बदलत्या काळानुसार कृषी क्षेत्रातील तरतुदीमध्ये अर्थसंकल्पात होत गेलेले बदल :

कृषी क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पीय तरतूद १.२६७ लाख कोटींवरून १.२७५ लाख कोटींपर्यंत वाढली आहे, जी मागील अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत केवळ ०.६५ टक्क्याने जास्त आहे. अंतरिम अर्थसंकल्पात भांडवली खर्चाचे वाटप करण्यात कृषी क्षेत्राकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष झाले आहे. गेल्या वर्षीच्या चार टक्केच्या तुलनेत २०२३-२४ या वर्षात कृषी क्षेत्रातील वाढ १.८ टक्क्यांपर्यंत कमी होण्याची अपेक्षा आहे, हे लक्षात घेता, केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२४-२५ मध्ये कृषी क्षेत्रासाठी ठेवल्या जाणाऱ्या निधीमध्ये लक्षणीय वाढ होईल, अशी आशा व्यक्त केली होती. जरी हा अंतरिम अर्थसंकल्प असला, तरी अर्थमंत्री निर्मला सितारामन यांनी केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२४-२५ च्या सुधारित अंदाजामध्ये एकूण अर्थसंकल्पातील भांडवली खर्चाचा हिस्सा २१.१६ टक्क्यांवरून केंद्रीय अंतरिम अर्थसंकल्प २०२४-२५ मध्ये २३.३१ टक्क्यांपर्यंत वाढविण्याचा असामान्य प्रयत्न केला आहे. गरिबी घटवणे, महिला सबलीकरण, कृषी क्षेत्र आणि अर्थव्यवस्थेतील सर्वसमावेशक वाढ यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२३-२४ च्या सुधारित अंदाजामधील एकूण खर्च ४४.९ लाख कोटी रुपयांवरून केंद्रीय अंतरिम अर्थसंकल्प २०२४-२५ मध्ये ४७.६६ लाख कोटी रुपयांपर्यंत वाढला आहे. म्हणजेच गेल्या वर्षीच्या अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत ६.१३ टक्क्यांनी वाढ झाली. तथापि, कृषी क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पीय तरतूद केवळ १.२६७ लाख कोटी रुपयांवरून १.२७५ लाख कोटी रुपयांपर्यंत वाढली आहे, जी मागील अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत ०.६५ टक्क्याने जास्त आहे.

भांडवली खर्चाचे वाटप करण्याकडे कृषी क्षेत्राचे पूर्णपणे दुर्लक्ष झाले आहे, असे दिसते. गेल्या तीन वर्षांत एकूण अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्रासाठी भांडवली खर्चाचा केवळ एक टक्का वाटा आहे. २०२२-२३ या वर्षी कृषी क्षेत्राचा एकूण अर्थसंकल्पातील वाटा ३.३६ टक्के एवढा होता. तसेच, गेल्या वर्षीच्या (२०२३-२४) केंद्रीय अर्थसंकल्पामध्ये तो २.८२ टक्क्यांपर्यंत घसरला आणि आता पुन्हा २०२४-२५ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात तो २.६७ टक्क्यांपर्यंत घसरला आहे. सध्या कृषी क्षेत्र प्रतिकूल परिस्थितीचा सामना करत आहे. अशावेळेस यंदाच्या अंतरिम अर्थसंकल्पाचा या क्षेत्राला बळकटी देण्यासाठी नेमका कसा फायदा होणार? केंद्र सरकार कृषी क्षेत्राला पुन्हा विकासाच्या मार्गावर नेमके कसे आणणार आहे? याची उत्तरे मात्र मिळत नाहीत.

शेतीसाठीच्या सर्व योजनांमध्ये, पीकविमा योजनेत लक्षणीय घट झाली आहे आणि त्यासाठी केवळ १४,६०० कोटी रुपयांच्या निधीची तजवीज करण्यात आली आहे. (२०२३-२४ च्या तुलनेत २.७ टक्के घट). यानंतर पीएम अन्नदाता आय संरक्षण योजनेसाठीच्या निधीमध्ये २१.७ टक्के एवढी कपात करण्यात आली आहे. या योजनेसाठी ठरवलेला निधी कमी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांना फटका बसू शकतो. तेलबिया आणि कोप्राच्या बाजारभावात लक्षणीय चढ-उतार आपल्याला दिसू शकतात. सरकारने खासगी कंपन्यांच्या मदतीने कृषी निर्यात आणि उत्पादनाचा दर्जा वाढविण्याला अधिक महत्त्व दिले असते, उत्पादनाची गुणवत्ता आणि उत्पादकता सुधारण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि भौगोलिक माहिती प्रणालीच्या वापरास प्रोत्साहन देण्यासाठी वाटप वाढविण्यास प्राधान्य दिले असते, तर कृषी क्षेत्राला काही भरीव फायदा होऊ शकला असता.

या सर्व विश्लेषणावरून असाच निष्कर्ष निघतो की यंदाच्या अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्राकडे संपूर्णपणे दुर्लक्ष झालेले दिसून येत आहे.

१.४ केंद्रीय अर्थसंकल्पाकडून कृषी क्षेत्राला असणाऱ्या अपेक्षा :

सरकार पीएम किसान योजनेनुसार १० कोटी लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना वार्षिक ६ हजार रुपये मदत करते आणि त्यात २०१८ पासून कोणताही बदल केलेला नाही. अर्थात गेल्या ६ वर्षांत सरासरी चलनवाढ ६ टक्के राहिली आणि त्यास चलनवाढीला जोडलेले नाही. सरकारने या अर्थसाह्यात वाढ करत १२ हजार रुपये करण्याबाबत विचार केला पाहिजे, जेणेकरून शेतकऱ्यांची वाढती आर्थिक गरज पूर्ण होऊ शकते. सध्या बियाणे, खते तसेच सिंचनाच्या वाढत्या खर्चामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. किसान क्रेडिट कार्ड-केसीसी योजना ही ३ लाख रुपयांपर्यंत व्याजाच्या अंशदानासह शेतकऱ्यांना अल्पकालीन कर्ज देण्यात मदत करते; मात्र परतफेडीबाबतची असणारी कालमर्यादा ही शेतकऱ्यांना नाईलाजाने सावकारीकडे वळण्यास प्रवृत्त करते. केसीसी योजनेला व्यापक प्रमाणात शेतकरी हिताचे करण्याची गरज असून कर्जाची मर्यादा वाढवून ती १० लाख रुपये करायला हवी आणि त्याचा व्याजदर ४ टक्के असावा.

कर्ज वाटपावरील निर्बंध काढल्यास शेतकऱ्यांना दीर्घकालीन कृषी क्षेत्रात गुंतवणुकीसाठी कर्ज मिळवण्यास सुलभता येईल. तसेच केसीसी अर्ज प्रक्रियेत सुलभता आणि ग्रामीण भागात जनजागृती कार्यक्रम राबविणे गरजेचे असून त्यामुळे अधिकाधिक शेतकरी कर्ज मिळवण्याच्या प्रक्रियेत सामील होतील. या योजनेची कक्षा वाढवत यात बटईने शेती करणारे, कंत्राटीने शेती करणारे, शेतमजूर यांना सामील करता येऊ शकते आणि त्यामुळे कृषी क्षेत्राचा समर्वसमावेशक विकास होईल. कृषी जीडीपीत दुभत्या जनावरांचे योगदान २५ टक्के आहे; पण दुधाच्या किमतीतील चढउतारामुळे आणि व्यापार धोरणातील अनेक मर्यादांमुळे गायी-म्हशींचा सांभाळ करणाऱ्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. अमूलसारख्या सहकारी संस्थेप्रमाणे खासगी डेअरी दुधाच्या किमती निश्चित करण्याच्या कायदेशीर तरतुदीत योग्य योगदान देऊ शकतात. त्याचबरोबर माध्यान्ह भोजनात दूध आणि अंड्यांचा समावेश केल्यास शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल, तसेच मुलांतील कुपोषणाची समस्या कमी होईल. जनावरांच्या विमा योजनांना प्रोत्साहन देणे तसेच पशुवैद्यकीयचे बजेट वाढविल्यास पशुपालनाच्या तंत्रात सुधारणा होईल. खतांच्या अंशदान धोरणात सुधारणा गरजेची आहे. अर्थात, शेतकऱ्यांना त्याचा लाभ मिळतो; पण एमएसपीचा हिशेब करताना अंशदानाची रक्कम काढून टाकली जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मिळणारा प्रत्यक्षातील लाभ हा आपोआपच कमी होतो. याउलट एमएसपीची गणना ही गुंतवणुकीच्या मूल्यावर करायला हवी, यानुसार शेतकऱ्यांना चांगला फायदा मिळेल. सरकारने सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देऊन खतांच्या वापरावर संतुलन ठेवण्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत. यासाठी जैविक खतांवर अंशदान देता येऊ शकते. शिवाय खतांच्या अंशदानाची रक्कम ही थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा करायला हवी. अवकाळी किंवा दुष्काळाने पिकांचे नुकसान झाल्यास त्यांना वेळेवर भरपाई मिळण्याची शाश्वती राहिल. या सर्व अपेक्षा कृषी क्षेत्राला केंद्रीय अर्थसंकल्पाकडून होत्या, मात्र अपवाद सोडला तर अर्थसंकल्पात ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची निराशा झालेली दिसते.

१.५ संशोधन विषयाचे महत्त्व : प्रस्तुत संशोधनात केंद्रीय अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदी मध्ये होणारे बदल, अर्थसंकल्पातील तरतुदी आणि कृषी क्षेत्राच्या असणाऱ्या अपेक्षा यांचा अर्थशास्त्रीय दृष्टिनोकातून अभ्यास करण्यात आला आहे.

१.६ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. केंद्रीय अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींचे अध्ययन करणे.
२. अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्रातील तरतुदी मधील होणाऱ्या बदलांवर चर्चा करणे.
३. कृषी क्षेत्राला केंद्रीय अर्थसंकल्पाकडून असणाऱ्या अपेक्षांचे अध्ययन करणे.
४. अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या उपाययोजना सुचविणे.

१.७ गृहितके :

१. केंद्रीय अर्थसंकल्पातील कृषी क्षेत्राचा वाटा हळू हळू कमी झालेला आहे.
२. केंद्रीय अर्थसंकल्पात शेतीच्या विकासासाठी अनेक प्रकारच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.
३. अर्थसंकल्पात शेतकऱ्यांना आर्थिक सक्षम करण्यासाठी पावले उचलली जातात.
४. अर्थसंकल्प कृषी क्षेत्राची निराशा करत आहे.

१.८ निष्कर्ष :

१. बदलत्या काळानुसार कृषी क्षेत्राचा देशाच्या GDP मधील वाटा सातत्याने कमी होताना दिसत आहे.
२. केंद्रीय अर्थसंकल्पात गरीब व छोट्या शेतकऱ्यासाठी कमी प्रमाणात तरतुदी केल्या जातात असे दिसते.
३. केंद्रीय अर्थसंकल्पाचा सर्वाधिक फायदा प्रगतशील शेतकऱ्यांना होताना दिसतो.
४. अपवाद सोडल्यास अर्थसंकल्पात कृषी क्षेत्राच्या असणाऱ्या अपेक्षा पूर्ण होताना दिसत नाही.

१.९ शिफारसी :

१. शेतकऱ्यांना अर्थसंकल्पात बियाणे, खते, कीटकनाशके व शेतीची मशागत करण्यासाठी येणाऱ्या खर्चासाठी लागणाऱ्या पूर्ण निधी थेट शेतकऱ्यांना अनुदान म्हणून खात्यात देण्यात यावा.
२. कृषी योजनेतील खाजगी कंपनी, मध्यस्त व सरकारी अधिकारी यांना फाटा देऊन थेट लाभार्थी शेतकऱ्याला आर्थिक मदत व योजनेचा लाभ द्यावा.
३. कृषी क्षेत्रातील योजनेतील अनुदान गळती व भ्रष्टाचार थांबवण्यासाठी पावले उचलावी.
४. छोट्या व गरीब शेतकऱ्यांना अधिक अर्थसहाय्य करण्यासाठी पावले उचलावी.

संदर्भ :

१. भास्के गजानन, अंतरिम अर्थसंकल्प : २०२४ , २०२४.
२. गोविलकर वी. एम., भारताचा अर्थसंकल्प : अर्थ आणि अन्वयार्थ, २०२४.
३. टिळक चंद्रशेखर, अर्थसंकल्प अनेक अर्थ, २०२४.
४. दैनिक अग्रोवन, वृत्तपत्र, २०२४
५. दैनिक पुढारी, वर्तमानपत्र , २०२४.

पयाभूत सुविधा आणि केंद्रीय अर्थसंकल्प

संशोधक विध्यार्थीनी

ज्योत्सना दत्तात्रय कांबळे

महाराजा सयाजीराव गायकवाड कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, मालेगांव कॅम्प, नाशिक.
मार्गदर्शक

डॉ. बी. एम. सोनवणे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख व संशोधन केंद्र समन्वयक,
महाराजा सयाजीराव गायकवाड कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, मालेगांव कॅम्प, नाशिक.

गोषवारा:-

केंद्राच्या पायाभूत क्षेत्रातील खर्चावर सध्याचा भर पाहता, अशा खर्चाचे त्याचे परिमाण, प्रवृत्ती आणि रचनेनुसार विश्लेषण करणे महत्वाचे आहे. गेल्या दहा वर्षातील अर्थसंकल्पांमधील माहितीसह, पायाभूत सुविधासाठी महत्वाच्या तथाकथित पायाभूत सुविधा पुरविणाऱ्या योजनावरील खर्चावर विशेष लक्ष केंद्रित करून, हा पेपर अशा विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो. २०१६-१७ ते २०२५-२६ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात पायाभूत क्षेत्रातील काही महत्वाच्या क्षेत्रांवर काही लक्ष केंद्रित केले आहे, परंतु अर्थसंकल्पातील एकूण वाटप आणि महत्वाच्या पायाभूत सुविधासाठीचे प्रस्ताव आणि त्याची प्रवृत्तीचा अभ्यास यामध्ये करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना: -

बजेट' हाइंग्रजी शब्द मूळफ्रेंच "लहानशी थैली" या शब्दावरून आला आहे. बजेट या शब्दाचा मराठीत अर्थ अर्थसंकल्प होतो. अर्थ म्हणजे पैसा आणि संकल्प म्हणजे ध्येय या दोन शब्दावरून आपणास असे लक्षात येते की, पैशाची उभारणी आणि वापर असा अर्थसंकल्पाचा अर्थ काढता येतो. अंदाजपत्रक किंवा अर्थसंकल्प हे एक वित्तीय दस्तावेज असून, ज्यामध्ये सरकारचे पुढील वर्षासाठीचे अंदाजित उत्पन्न व प्रस्तावित खर्च यांचा समावेश केलेला असतो. अंदाजपत्रक हे एका आर्थिक वर्षासाठी म्हणजेच १ एप्रिल ते ३१ मार्च साठी तयार केलेले असते. एकंदरीत अंदाजपत्रक हे पुढील वर्षासाठीचे अंदाजित उत्पन्न व प्रस्तावित खर्च याबद्दल मांडलेला पूर्व नियोजित आराखडा असतो.

अर्थसंकल्प हे एक खूपच गोपनीय दस्तावेज असून, ते भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयाकडून तयार आणि सादर केले जाते. एकदा अंदाजपत्रकाला मंजूरी मिळाली की, त्यावरील अमलबाजवणी चालू होते. पुढील वर्षासाठीचे अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी चालू वर्षातील ऑगस्ट महिन्याचा दुसऱ्या आठवड्यापासून विविध मंत्रालय व विभागाकडून प्रस्तावित खर्च मागवून तयार केली जातात. अंदाजपत्रक हे भूत व भविष्यकाळावर दृष्टीक्षेप टाकणारा दस्तावेज असून त्यामध्ये खालील तीन गोष्टींचा समावेश असतो.

१. मागील वर्षातील जमा खर्चाचा हिशेब
२. चालू वर्षासाठीचे अंदाजपत्रकीय व सुधारित अंदाज
३. पुढील वर्षासाठीचे अंदाजपत्रकीय अंदाज

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये केंद्र शासनामार्फत पायाभूत सोयी सुविधांसाठी अर्थसंकल्पात कशाप्रकारे तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. व पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीमुळे देशाच्या पर्यायाने समाजाच्या आर्थिक स्थिती त कसा बदल होतो यासंदर्भात विवेचन करण्यात आले आहे. पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीमुळे रोजगारात मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्याचे संकेत आहेत. पायाभूत सुविधांसाठीचे वाटप केवळ निरपेक्ष दृष्टीनेच वाढत नाही तर एकूण अर्थसंकल्पीय वाटपाच्या वाट्यामध्येही वाढत आहे. रस्ते वाहतूक, निवारा, वीज, पाणी आणि गॅस इत्यादींसह पायाभूत सुविधांच्या सर्व उप-क्षेत्रांमध्ये वाटप वाढत आहे. या सुविधांसाठी केंद्र सरकार मार्फत चालवल्या जाणाऱ्या काही महत्वाच्या पायाभूत सुविधाची माहिती तक्ता क्र. १ मध्ये दिलेली आहे

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे: -

प्रस्तुत संशोधन लेखाची पुढील प्रमाणे उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

1. अर्थसंकल्पाचा अर्थ जाणून घेणे.
2. अर्थसंकल्पातील पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी करण्यात येणाऱ्या खर्चाच्या तरतुदीचा अभ्यास करणे
3. पायाभूत सुविधांचा विकास प्रक्रियेत होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधन लेखाचे गृहीतकृत्य: -

1. पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीमुळे देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावर परिणाम होतो.
2. पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीमुळे देशाच्या विकास प्रक्रियेला गती प्राप्त होते.

संशोधन प्रणाली: -

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी प्रामुख्याने दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी केंद्र सरकारच्या अर्थसंकल्पातील पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी विविध योजना व त्या योजनांच्या माध्यमातून केलेल्या खर्चाच्या तरतुदींची माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संकलित केलेल्या माहितीच्या विश्लेषणासाठी साध्या गणितीय तंत्राचा आणि वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

संशोधन लेखाचे विश्लेषण:-

या संशोधन लेखामध्ये पायाभूत सुविधांवर केल्या जाणाऱ्या शासकीय खर्चाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी शासनाने 2016-17 नंतर कशाप्रकारे खर्चाची तरतूद केलेली आहे त्या संदर्भात विविध अर्थसंकल्पात न माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. संकलित केलेली माहिती पुढील तक्ता क्रमांक एक मध्ये अधोरेखित करण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्र. १ पायाभूत सुविधांशी संबंधित मंत्रालय/विभागाचा खर्च (₹ करोड)

मंत्रालय/विभाग	२०१६-१७ वास्तविक	२०१७- १८वास्तवि क	२०१८-१९ वास्तविक	२०१९-२० वास्तविक	२०२०-२१ वास्तविक	२०२१-२२ वास्तविक	२०२२-२३ वास्तविक	२०२३-२४ वास्तविक	२०२४-२५ अनुमानित	२०२५-२६ अनुमानित
प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY)	२०९५२	३११६४	२५४४३	२४९६४	४०२६०	९००२०	७३६१५			
प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY)-शहरी								२१६८४	३०१७१	१९७९४ (2.0-३५००)
प्रधानमंत्री आवास योजना ग्रामीण (PMAY-G)								२१७७०	५४५००	५४८३२
स्वच्छ भारत मिशन (SBM) – शहरी	१२६१९ (U- R)	१९४२७ (U-R)	२४६२	१२५६	९९५	१९५२	१९२६	२३९२	५०००	५०००
स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण)			१२९१३	८२१३	४९४५	३०९९	४३२५	६५४६	७१९२	७१९२
पीएम-ईबस सेवा योजना								१	१३००	१३१०
जल जीवन मिशन (JJM) / राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल अभियान	५९८०	७०३८	५४८४	१००३०	१०९९८	६३१२१	५४७००	६९९९२	७०१६३	६७०००
प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना	१७९२३	१६८६२	१५४१४	१४०१७	१३६८८	१३९९२	१८७८३	१५३८०	१९०००	१९०००
दीनदयाल अंत्योदय योजना राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान- (DAY-NRLM)	३४८६	४६२६	६२८२	९७५५	१००२५	१०१७७	१२०८३	१३९३४	१५०४७	१९००५
मेट्रो प्रकल्प	१५३२७	१३८१०	१४२६२	१८१६२	८५७३	२३२६२		१९५०६	२१३३६	३१२३९
रस्त्यांची कामे (MoRTH)	५१९६३	३६८४९	३७८११	४६२९२	५३०९३	६६२३७	७५८२१	१०८६७८	११५०९३	११६२९२
गरीब कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन	२५००	२२५२	३२००		९२३५		५६६३	८५००	९०९४	९१००
अणुऊर्जा प्रकल्प							१४३०	१४०४	२२२८	२०८६
सौर ऊर्जा (ग्रिड)	१९९२	१८९०	१९०४	१०२६		२०४२	४२८०	५००९	१००००	१५००
पावन ऊर्जा	४८९	७५०	९५०	१५३५		११००	१४१३			

स्रोत: १) २०१७-१८ ते २०२४-२५ चा अर्थसंकल्पीय दस्तऐवज. २) <https://www.indiabudget.gov.in>

प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY)

प्रधानमंत्री आवास योजना - शहरी (PMAY-U) ही भारत सरकारची एक प्रमुख मोहीम आहे जी गृहनिर्माण आणि शहरी व्यवहार मंत्रालयाने (MoHUA) २५ जून २०१५ रोजी सुरु केली. या अभियानांतर्गत, झोपडपट्टीवासीयांसाठी तसेच EWS/LIG आणि MIG श्रेणींसाठी घरांची कमतरता पूर्ण केली जात आहे. २०१६-१७ मध्ये २०,९५२ कोटी रुपयांचा वास्तविक खर्च होता त्यामध्ये वाढ होत जाऊन २०२२-२३ मध्ये तो ७३,६१५ कोटी रुपये होता. म्हणजे त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत गेलेली पाहायला मिळते.

प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY)-शहरी २०२३-२४ मध्ये २१,६८४ कोटी रुपयांचा वास्तविक खर्च होता त्यामध्ये घट होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम १९,७९४ कोटी रुपये एवढी आहे. तसेच २०२५-२६ च्या अंदाजपत्रकात प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY)-शहरी 2.0 करिता ३५०० कोटी रुपये अनुमानित रक्कम आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना ग्रामीण (PMAY-G) २०२३-२४ मध्ये २१,७७० कोटी रुपयांचा वास्तविक खर्च होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम ५४,८३२ कोटी रुपये एवढी आहे. म्हणजे प्रधानमंत्री आवास योजना ग्रामीण यासाठी तरतुदीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ करण्यात आलेली आहे.

स्वच्छ भारत मिशन (SBM)

रस्ते आणि पायाभूत सुविधा स्वच्छ करणे आणि कचऱ्याची विल्हेवाट करणे हे राष्ट्रीय स्तरावरील अभियान आहे. ही मोहीम २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी सुरु करण्यात आली. २०१६-१७ मध्ये ग्रामीण व शहरी भागासाठी १२,६१९ कोटी रुपयांचा वास्तविक खर्च होता. २०१८-१९ पासून ग्रामीण व शहरी वेगवेगळे करण्यात आले त्यामध्ये स्वच्छ भारत मिशन (SBM) – शहरी मिशनसाठी वास्तविक खर्च २,४६२ कोटी रुपये होता तर २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च २,३९२ कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम ५,००० कोटी रुपये एवढी आहे. स्वच्छ भारत मिशन (SBM) – ग्रामीण मिशनसाठी २०१८-१९ मध्ये वास्तविक खर्च १२,९१३ कोटी रुपये होता तर त्यामध्ये घट होऊन २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च ६,५४६ कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम ७,१९२ कोटी रुपये एवढी आहे.

पीएम-ईबस सेवा योजना

पीएम-ई-बस सेवा योजना ही भारत सरकारची एक योजना आहे ज्याअंतर्गत इलेक्ट्रिक बसेस तैनात केल्या जात आहेत. या योजनेचा उद्देश बसने प्रवास करणे सोपे करणे आणि सार्वजनिक वाहतूक सुधारणे आहे. तसेच पर्यावरणाचे रक्षण करणे हा उद्देश आहे. या योजनेसाठी २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च १ कोटी रुपये होता त्यामध्ये घट होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम १,३१० कोटी रुपये एवढी आहे. ज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्यात आलेली आहे.

जल जीवन मिशन (JJM) / राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल अभियान

ग्रामीण भागातील लोकांना पुरेसे आणि सुरक्षित पाणी पुरवणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत, ग्रामीण कुटुंबांना पिण्यासाठी, स्वयंपाक करण्यासाठी आणि घरगुती गरजांसाठी पाणी पुरवले जाते. जल जीवन मिशन करिता २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च ५,९८० कोटी रुपये होता तर २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च ६९,९९२ कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम ६७,००० कोटी रुपये एवढी आहे. ज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होत गेलेली पाहायला मिळत आहे.

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजने अंतर्गत, (PMGSY) २०१६-१७ मध्ये प्रति दिवशी १३३ किलोमीटरची रस्तेबांधणी होत होती. २०११-२०१४ या काळात ही आकडेवारी सरासरी ७३ किलोमीटर होती. त्यामुळे या निधीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्यात आलेली दिसून येते. २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च १७,९२३ कोटी रुपये होता तर २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च १५,३८० कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम १९,००० कोटी रुपये एवढी असलेली दिसून येते.

दीनदयाल अंत्योदय योजना राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान- (DAY-NRLM)

दीनदयाल अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय उपजीविका अभियान (DAY-NRLM) हा भारत सरकारचा एक प्रमुख कार्यक्रम आहे ज्याचा उद्देश गरिबांसाठी, विशेषतः महिलांसाठी मजबूत संस्था उभारून आणि या संस्थांना विविध वित्तीय सेवा आणि उपजीविका सेवांमध्ये प्रवेश प्रदान करून गरिबी कमी करणे हा आहे. २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च ३,४८६ कोटी रुपये होता तर २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च १३,९३४ कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम १९,००५ कोटी रुपये एवढी मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्यात आलेली आहे.

मेट्रो प्रकल्प

मेट्रो प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश जागतिक दर्जाचे मेट्रो स्थानके आणि समृद्ध सांस्कृतिक वारसा असलेले परिसर विकसित करणे हा आहे. शहरातील आधुनिक, सुरक्षित, आरामदायी आणि एकात्मिक सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था नागरिकांच्या जीवनशैलीत सुधारणा करेल. त्यामुळे २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च १५,३२७ कोटी रुपये होता तर २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च १९,५०६ कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम ३१,२३९ कोटी रुपये एवढी मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्यात आलेली आहे.

रस्त्यांची कामे (MoRTH)

रस्ते वाहतूक आणि महामार्ग मंत्रालय (MoRTH) हे भारत सरकारचे एक मंत्रालय आहे, जे रस्ते वाहतूक, वाहतूक संशोधन आणि भारतातील रस्ते वाहतूक व्यवस्थेची गतिशीलता आणि कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी नियम आणि कायदे तयार करण्यासाठी आणि प्रशासनासाठी सर्वोच्च संस्था आहे. भारतातील रस्त्यांची कामे करण्यासाठी २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च ५१,९६३ कोटी रुपये होता तर २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च १,०८,६७८ कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम १,१६,२९२ कोटी रुपये एवढा आहे त्यामध्ये दुप्पट पेक्षा जास्त वाढ करण्यात आलेली आहे.

गरीब कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन

विशेषतः दारिद्र्यरेषेखालील महिलांना अनुदानित एलपीजी कनेक्शन प्रदान करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेमुळे एलपीजीचा वापर वाढेल आणि आरोग्य विकार, वायू प्रदूषण आणि जंगलतोड कमी होण्यास मदत होईल. केंद्र पुरस्कृत योजनेतील गरीब कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन करिता २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च २,५०० कोटी रुपये होता तर २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च ८,५०० कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम ९,१०० कोटी रुपये एवढा आहे त्यामध्ये दुप्पट पेक्षा जास्त वाढ करण्यात आलेली आहे.

ऊर्जा

देशाच्या प्रगतीत उर्जा क्षेत्राचे महत्त्व जाणून अर्थसंकल्पात उर्जा प्रकल्पासाठी तरतूद करण्यात आली आहे विशेषतः अपारंपरिक उर्जा निर्मितीवर भर देण्यात आला आहे. देशातील अणुऊर्जा प्रकल्पासाठी २०२२-२३ मध्ये वास्तविक खर्च १,४३० कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम २,०८६ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली. तसेच सौर ऊर्जा (ग्रिड) आणि पावन ऊर्जा यावर सुद्धा दरवर्षीच्या अंदाजपत्रकात मोठ्या प्रमाणात तरतूद करण्यात आलेली आहे. सौर ऊर्जा (ग्रिड) प्रकल्पासाठी २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च १,९९२ कोटी रुपये होता तर २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च ५,००९ कोटी रुपये होता त्यामध्ये वाढ होऊन २०२५-२६ अनुमानित रक्कम १५०० कोटी रुपये एवढा आहेयामुळे शासनाचे प्रत्येक घरापर्यंत वीज हे उद्दिष्ट पूर्ण होईल. तर पावन ऊर्जा प्रकल्पासाठी २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च ४८९ कोटी रुपये होता तर २०२२-२३ मध्ये वास्तविक खर्च १,४१३ कोटी रुपये होता. म्हणजेच उर्जा क्षेत्रावर सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर खर्चात वाढ होत गेलेली पाहायला मिळते.

निष्कर्ष :-

- १) २०१६-१७ पासून तर २०२२-२३ पर्यंत प्रधानमंत्री आवास योजनेवरील खर्चामध्ये ३.५ पट वाढ झालेली पाहावयास मिळते.
- २) स्वच्छ भारत मिशन (SBM) – शहरी भागासाठी २०१८-१९ ते २०२३-२४ पर्यंत जवळ जवळ सारखाच असलेला बघ्यायला मिळतो.
- ३) स्वच्छ भारत मिशन (SBM) – ग्रामीणसाठी २०१८-१९ मध्ये वास्तविक खर्च १२,९१३ कोटी रुपये होता तर त्यामध्ये घट होऊन २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च ६,५४६ कोटी रुपये होता.
- ४) पीएम-ई-बस सेवा योजनेसाठी २०२३-२४ पासून मोठ्या प्रमाणात पैशाच्या तरतुदीमध्ये वाढ होताना पाहायला मिळते.
- ५) जल जीवन मिशन (JJM) / राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल अभियानासाठी निधीमध्ये २०१६-१७ ते २०२५-२६ पर्यंत अकरा पट वाढ झालेली पाहायला मिळते.
- ६) दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय उपजीविका (DAY-NRLM) अभियानासाठी निधीमध्ये २०१६-१७ ते २०२५-२६ सहा पट वाढ करण्यात आलेली आहे.
- ७) मेट्रो प्रकल्पासाठी २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च १५,३२७ तर २०२५-२६ च्या अंदाजपत्रकात ३१,२३९ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
- ८) देशाच्या विकासासोबतच रस्ते वाहतूकीसाठी २०१६-१७ ते २०२५-२६ जवळजवळ दुप्पट वाढ झालेली पाहायला मिळते.
- ९) गरिब कुटुंबांना एलपीजी कनेक्शन योजने करिता २०१६-१७ मध्ये वास्तविक खर्च २,५०० कोटी रुपये होता तर २०२३-२४ मध्ये वास्तविक खर्च ८,५०० कोटी रुपयापर्यंत वाढ करण्यात आलेली आहे.
- १०) उर्जा क्षेत्रासाठी अर्थसंकल्पात उर्जा प्रकल्पासाठी मोठ्या प्रमाणात तरतूद करण्यात आली आहे विशेषतः अपारंपरिक उर्जा निर्मितीवर भर देऊन अणुऊर्जा, सौर ऊर्जा आणि पावन ऊर्जा प्रकल्पासाठी मिळणाऱ्या निधीत वाढ करण्यात आलेली आहे.

सारांश

पायाभूत सोयी सुविधा चांगल्या असतील तर रोजगार निर्मितीच्या संधी निर्माण होतील, शहरी जीवन आणि जीवनमानाचे केंद्र म्हणून आर्थिक वाढीचे इंजिन असेल. भारताची शहरी लोकसंख्या शहरी विकासापेक्षा जास्त आहे आणि चीन नंतर भारत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. आपल्याकडे स्थूल दृष्टीने शहरी रहिवाशांची सर्वात मोठी संख्या आहे आणि ही संख्या झपाट्याने वाढताना दिसून येत आहे. सर्वसाधारणपणे पाहता, देशांतर्गत आणि बाह्य आर्थिक वातावरणात असलेला अनिश्चिततेचा संदर्भ लक्षात घेता, देशातल्या विकासाला चालना देतील अशा अनेक मुद्यावर केंद्रीय अर्थसंकल्पात लक्ष पुरवणे आवश्यक असते. त्यामुळेच अंदाजपत्रकामध्ये पायाभूत सुविधांवर जास्त लक्ष केंद्रित केलेले पाहायला मिळते. व पायाभूत सुविधांसाठी राबवण्यात येणाऱ्या योजनांसाठी मोठ्या प्रमाणात पैसे तरतूद करण्यात आलेली आहे. विशेषतः प्रोत्साहनाच्या, दीर्घ कालीन आणि अल्प यशस्वी धोरणाएवजी, विकासाच्या प्रक्रियेवर जास्त लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. रस्ते वाहतूक, निवारा, वीज, पाणी आणि गॅस इत्यादींसह पायाभूत सुविधांच्या सर्व उप-क्षेत्रांमध्ये निधीची वाढ होताना दिसून येते.

संदर्भ सूची

- १) २०१७-१८ ते २०२४-२५ चा अर्थसंकल्पीय दस्तऐवज.
- २) <https://www.indiabudget.gov.in>
- ३) कोळंबे रंजन, भारतीय अर्थव्यवस्था(चौदावी आवृत्ती जानेवारी २०२२, भगीरथ प्रकाशन, पुणे
- ४) <https://www.india.gov.in/my-government/documents/budget>
- ५) Rathod Nirali Rupeshkumar (RESEARCH SCHOLAR), Parikh Dr. Abhishek (RESEARCH GUIDE), IMPACT OF UNION BUDGET ANNOUNCEMENT ON NSE SECTORAL INDICES: TESTAMENT FROM INDIA, Ganpat University Mehsana - Gozariya Highway, Ganpat Vidhyanagar, Gujarat, India-384012
- ६) <https://cag.gov.in/en/budget>

अर्थसंकल्पात सामान्य जनतेसाठी केलेल्या तरतुदींमध्ये काळानुसार होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा : एक आर्थिक अध्ययन

डॉ. बालाजी शिवाजी राजोळे

वाणिज्य विभाग प्रमुख, शंकरराव जावळे पाटील कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय लोहारा, ता. लोहारा
जि. धाराशीव

१.१ गोषवारा :

केंद्रीय अर्थसंकल्पात मागील आर्थिक वर्षातील सरकारच्या आर्थिक कामगिरीचं पुनरावलोकन केलं जातं. सरकारनं किती कमावले?, किती खर्च केले? किती कर्ज घेतले? याची तपशीलवार माहिती यात दिली जाते. याव्यतिरिक्त, सरकार आगामी आर्थिक वर्षासाठी अंदाज प्रदान करते. अपेक्षित उत्पन्न, नियोजित खर्च आणि कोणतीही कमतरता पूर्ण करण्यासाठी अपेक्षित कर्जाची रूपरेषा देते. मूलतः अर्थसंकल्प हे सरकारच्या आर्थिक आरोग्याचं आणि योजनांचे प्रतिबिंब असतं. अर्थसंकल्प हा केवळ सरकारच्या निधीसाठी नाही तर थेट करदात्यांच्या पैशाशीदेखील संबंधित आहे. ब्रिटनच्या पंतप्रधान मार्गारेट थॅचर यांनी एकदा म्हटल्याप्रमाणे, सरकारकडं नागरिकांच्या कमाईशिवाय दुसरा कोणताही पैसा नाही. जेव्हा सरकार खर्च करते, तेव्हा ते नागरिकांच्या बचतीतून कर्ज घेऊन किंवा त्यांच्यावर कर लावून करते. याचा अर्थ असा की कोणतीही वित्तीय तूट किंवा खर्च पूर्ण करण्यासाठी सरकार कर्ज घेते किंवा त्या कर्जात भर घालते. सरकारनं घेतलेल्या कर्जाची किंमत नागरिकांच्या वर्तमान आणि भावी पिढ्यांना शेवटपर्यंत मोजावी लागते.

१.२ प्रस्तावना :

कोणत्याही आर्थिक वर्षात सरकारच्या उत्पन्न आणि खर्चाच्या अंदाजपत्रकाला अर्थसंकल्प म्हणतात. अर्थसंकल्पाला 'वार्षिक वित्तीय विवरण' किंवा 'बजेट' असेही म्हणतात. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ११२ अंतर्गत प्रत्येक आर्थिक वर्ष संपण्यापूर्वी सरकार लोकसभा आणि राज्यसभा या संसदेच्या दोन्ही सभागृहासमोर अर्थसंकल्प ठेवते. तसेच राज्यघटनेच्या कलम २०२ नुसार राज्याचा अर्थसंकल्प मांडला जातो. केंद्रीय अर्थसंकल्प राष्ट्रपती मंजूर करतात तर राज्याचा अर्थसंकल्प राज्यपाल मंजूर करतात. बजेट या शब्दांची निर्मिती Bougettee या फ्रेंच शब्दापासून झाली आहे. त्याचा अर्थ चामड्याची पिशवी असा होता. पूर्वीच्या काळी लोक आपले व्यवहाराची कागदे ठेवण्यासाठी चामड्याच्या पिशवीचा वापर करीत. ब्रिटिश सरकारच्या काळात भारतात पहिल्यांदा ७ एप्रिल १८६० रोजी अर्थसंकल्प मांडण्यात आला होता. जेम्स विल्यम यांनी तो सादर केला होता. स्वतंत्र भारताचे पहिले अर्थमंत्री श्री आर. के. शण्मुखम चेट्टी यांनी पहिला अर्थसंकल्प २६ नोव्हेंबर १९४७ साली मांडला. ब्रिटिश सरकारच्याच काळात एप्रिल १९२४ साली रेल्वेचा अर्थसंकल्प वेगळा मांडण्यात आला. परंतू आर्थिक वर्ष २०१७-१८ पासून अर्थसंकल्पातच रेल्वे अर्थसंकल्प सामाविष्ट करण्यात आला. अर्थसंकल्पाच्या आधारे सरकार पुढील आर्थिक वर्षाच्या खर्चाचे उत्पन्नाचेही नियोजन करते. अर्थसंकल्पाला महसूली आणि भांडवली अशा दोन विभागात विभागले जाते. महसूली अर्थसंकल्पात सरकारच्या चालू खात्यावरील जमा खर्चाचा लेखाजोखा मांडलेला असतो. तर भांडवली अर्थसंकल्पात सरकारच्या भांडवली जमा खर्चाचे विवरण असते.

अर्थसंकल्पात प्रत्येकावर परिणाम करणाऱ्या महत्वाच्या पैलूवर प्रकाश टाकला जातो. यामध्ये कर धोरणे, खर्चाचे प्राधान्य आणि सरकारी अनुदान यांचा समावेश आहे. नागरिकांनी कोणावर कर आकारला आहे? शिक्षण आणि आरोग्य सेवेसारख्या अत्यावश्यक क्षेत्रांवर किती खर्च केलाय? त्यांनी त्यांची खरोखर गरज आहे का? त्यांच्यापर्यंत अनुदान पोहोचते का? याचा मागोवा घेणे महत्वाचं आहे. सरकारची वित्तीय धोरणे देशाचे आर्थिक आरोग्य ठरवतात. अर्थसंकल्पावर लक्ष ठेवणे सर्वसामान्य जनतेसाठी महत्वाचं आहे. कारण कालांतरानं काळजीपूर्वक वित्तीय व्यवस्थापनामुळं मजबूत आर्थिक वाढ आणि स्थिरता येऊ शकते. याउलट, वित्तीय तुटीकडं दुर्लक्ष केल्यानं आर्थिक अस्थिरता निर्माण होऊ शकते. उदाहरणार्थ, आर्थिक धोरणे चुकीची असल्यानं पाकिस्तानसारखा देश दिवाळखोरीत पोहोचला आहे. अर्थसंकल्प केवळ वर्तमानच नाही तर देशाच्या आर्थिक भविष्यालाही आकार देतो.

१.३ सामान्य जनता आणि अर्थसंकल्प :

केंद्रीय अर्थसंकल्प जाहीर होताच विविध चर्चासत्रांना उधान आलेले पहावयास मिळाले. अर्थसंकल्प सादर करत असताना केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सितारामन यांनी सामान्य जनतेला केंद्रबिंदू मानून तरतूद केलेली पहावयास मिळाली. मात्र, आयकराच्या माध्यमातून केंद्र सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नावर पाणी सोडण्यामागील सत्ताधाऱ्यांचा हेतू समजू शकला नाही. आयकराच्या माध्यमातून लाखाचे मासिक उत्पन्न असणारेही आता करमाफीचे लाभार्थी बनले आहेत.

अर्थसंकल्पात जीवनावश्यक गरजेची बाब म्हणजे लाईफ सेव्हिंज इग्न उत्पादीत कंपन्यांवर वारेमाफ सवलतीचा पाऊस पाडला आहे. मात्र, पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसह शैक्षणिक धोरणाबाबत नेमके नियोजन दिसून आलेले नाही. फेलोशिपच्या माध्यमातून शैक्षणिक धोरण सुधारले असे होत नाही. सर्व शिक्षा अभियान यासारख्या उपक्रमांबाबत केंद्र सरकारने भरीव तरतूद करण्याची गरज आहे. मात्र, त्याकडेच केंद्र सरकार दुर्लक्ष करत असल्याचे दिसून येत आहे. सभागृहात सादर झालेला अर्थसंकल्प आज सामान्यांना दिलासादायक वाटत असला तरी केंद्र सरकारने स्वतःचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी कोणत्या करप्रणालीवर लक्ष केंद्रीत केले आहे असा सवाल सामान्य जनतेसमोर उभा आहे.

जुलै २०१७ पासून जीएसटीच्या माध्यमातून केंद्रासह राज्य सरकारला मोठे उत्पन्न मिळत गेले. मात्र, त्या करप्रणालीमुळे करसल्लागारासह केंद्र व राज्य सरकारची तिजारी चांगलीच मालामाल झाली. सेवा पुरवणाऱ्यांकडून हा कर वसूल करण्यास सरकारला यश आले. मात्र, पॅकेजिंग हाऊसमध्ये काय गडबड सुरु झाली होती. यावर सरकारचे कोणतेही नियंत्रण नव्हते. शेतकऱ्यांना बि-बियाणे, औषध व खत खरेदीतून चांगलाच जीएसटी वसूल करण्यात आला. मात्र, त्यांना त्या बदल्यात वर्षाचे ६ हजार रुपयाची मदत पिएम किसानच्या माध्यमातून देण्यात आली. त्यातही मदत देताना महसूलच्या अधिकाऱ्यांसमोर वजन असणाऱ्यांना सहज मदत मिळाली. मात्र, ज्यांचे महसूल दरबारी वजन पडत नाही, त्यांना या योजनेपासून दूरच रहावे लागले आहे. अशा स्थितीत पिक विमा एक रुपयात देण्याची योजना सुरु करण्यात आली. त्यात विमा कंपन्यांनी पहिल्यांदा अर्जच भरून घेतले नाही, तर काही कालावधीनंतर विमा कंपन्यांनी क्लेम नाकारण्याची कृती केली. तसेच महसूल विभागाच्या कर्मचाऱ्यांनी कार्यालयात बसून ७/१२ वर पिकांच्या नोंदी केल्या. त्यामध्ये शेतकरी अडचणीत आणण्याच्या हेतूने पिक विमा काढण्याचे मार्गदर्शन केल्याचे समोर येत आहे. सातारा जिल्ह्याचे जिल्हा कृषि अधिकाऱ्यांच्या

पाहणीत शेतकऱ्यांनी पिक विमा काढला मात्र, त्या क्षेत्रात पिक कोणते घेतले याची थेट पाहणी केल्यानंतर पिक विमा कंपन्यांची डोळेझाक व महसूल प्रशासनाने केलेला भोंगळ कारभार शेतकऱ्यांना आरोपीच्या पिंजऱ्या उभा करणारा ठरला आहे. अशा विमा क्षेत्रात १०० टक्के परकिय गुंतवणूक करण्याचे अर्थसंकल्पात नियोजन करण्यात आले आहे. विमा कंपन्या किती दिवसात आपला बोऱ्याबिस्तरा गुंडाळतील याचा आता काही नेम राहिला नाही. सोने-चांदी यासारख्या मौल्यवान वस्तूवर कर रचनेच्या माध्यमातून चांगले उत्पन्न मिळत होते. इलेक्ट्रॉनिक वस्तू स्वस्त करण्याने बाजारपेठेत पैसा फिरला जाईल. मात्र, बाजारपेठेतील कोणती उत्पादने स्वस्त होत असताना स्थानिकांनी उत्पादित केलेल्या मालाच्या विक्रीवर आकारले जाणारे कर व सामान्य जनता हे समीकरण थोडेसे व्यस्त असल्याचे पहावयास मिळत आहे. नोकरदार वर्गाला आपल्या पगारातील रक्कम करपात्र व करमुक्त यातून उरलेल्या रक्कमेवर नियोजन करावे लागत होते. यावर रामबाण उपाय म्हणून आयकराच्या स्लॅबमध्ये वाढ केली आहे. कित्येकजण आपण अर्थशास्त्रातील तज्ञ आहोत, आपण सांगतो तेच खरे आहे. तसेच अर्थसंकल्पाला नावे ठेवण्याचे काम केले आहे. आयकराच्या माध्यमातून सामान्यांचे कंबरडे मोडले जात होते. त्यातून आज सुटका करण्याचे काम अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून झाले आहे. मात्र, केंद्र सरकारने अशीच सुट इंधनावर आकारल्या जाणाऱ्या करांबाबत घेतली असती तर महागाई वाढण्यापेक्षा महागाई कमी होण्यास मदत झाली असती. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील कच्च्या तेलाचे दर व सामान्यांकडून वसूल केले जाणारे दर यामध्ये मोठी तफावत आहे. ही तफावतच महामार्गचा आले खवर चढवण्यास कारणीभूत आहे, याचा कुठे तरी विचार व्हायला हवा होता.

१.४ सर्वसामान्य जनतेला अर्थसंकल्पाकडून असणाऱ्या अपेक्षा :

भारतीय अर्थव्यवस्था विकासाच्या एका टप्प्यावर उभी असून, विकसित भारताचे स्वप्न साकारण्यासाठी तिला आता हनुमान उडी घ्यायची आहे. पाचव्या-सहाव्या वेतन आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर देशातील एकूण महसुली खर्चात वृद्धी झाली; पण विकासासाठीचा भांडवली खर्च मात्र कमी झाला, असे निरीक्षण १५ व्या वित्त आयोगाने नोंदवले आहे. राज्यांच्या वित्तीय आरोग्य निर्देशांकात महाराष्ट्रासारखे प्रगत राज्य चौथ्या क्रमांकावरून सहाव्या क्रमांकावर गेले. अनेक राज्ये सवंग आर्थिक धोरणे राबवत असून, त्यामुळे ती कर्जबाजारी होत आहेत. केंद्र सरकारही ८० कोटी लोकांना मोफत धान्य वाटत असून, त्यामुळे विकासासाठीचा निधी कमी पडत आहे. २०१४-१५ मधील नऊ महिन्यात केंद्राचा भांडवली खर्च १२ टक्क्यांनी घटलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन भांडवली खर्चासाठी वाढीव तरतूद करतील. लोकसभा निवडणुका पार पडल्यानंतरचा हा त्या अर्थाने पहिलाच अर्थसंकल्प असून, सीतारामन यांनी कोरोनानंतर देशाची अर्थव्यवस्था बऱ्यापैकी रुळावर आणली.

मागच्या दोन वर्षांत निर्यातदारांना मिळणारे कर्ज घटले. खरे तर, लाल समुद्रात तणावाचे वातावरण असल्याने माल वाहतूक जहाजांचे प्रवासाचे अंतर व वेळ वाढला. त्यामुळे त्यांना अधिक कर्जाची गरज होती. केंद्राची निर्यातदारांसाठी 'इंटरस्ट इक्वलायझेशन स्कीम' आहे. तिची मुदत वाढवून त्यामध्ये सूक्ष्म-लघू-मध्यम उद्योगांना प्राधान्य द्यावे, असा आग्रह केंद्रीय वाणिज्य खात्यानेच धरला असून, तो योग्यच आहे. देशातील नागरिकांची उपभोग पातळी खालावत असून, म्हणूनच शेती उत्पादकतेच्या वृद्धीसाठी

अधिकाधिक गुंतवणूक केली पाहिजे. 'नाबार्ड'च्या अहवालानुसार, शेती उत्पन्न हे एकूण ग्रामीण उत्पन्नाच्या 50 टक्केही नाही. ज्यांच्याकडे एक-दोन एकरच जमीन आहे, त्यांचे उत्पन्न तर फारच कमी. यासाठी कृषी उत्पादकता वृद्धीवर भर द्यावा लागेल. ग्रामीण भागातील कनेक्टिव्हिटीही वाढवावी लागेल. पंजाब, हरियाणासारख्या राज्यांत गव्हा-तांदळाची वारेमाप खरेदी केली जात असून, मोफत वीज व सवलतीत मिळणाऱ्या खतांमुळे त्यांचे उत्पादनही वाढत आहे. त्यामुळे विशिष्ट पिकांचेच उत्पादन जास्त, अशी परिस्थिती उद्भवली असून, भूजल पातळी घटत आहे आणि जमिनीचा कस निघून जात आहे. त्यामुळे किमान हमी भावाच्या धोरणाची (एमएसपी) फेरआखणी करण्याची गरज आहे. फळे, भाज्या आणि प्रथिनांचे भाव वाढत असूनही, आपण केवळ तृणधान्यांच्या उत्पादनावरच लक्ष केंद्रित करत आहोत. गेल्या पाच वर्षांत लोकांची विविध बचत मार्गांतील गुंतवणूक सरासरी १२ टक्क्यांनी वाढली असली, तरी खासगी कंपन्यांची गुंतवणूक फक्त सरासरी ६ टक्क्यांनी वाढली. ही गुंतवणूक किमान १० टक्क्यांपलीकडे जात नाही, तोपर्यंत विकासाचा वेग वाढणार कसा? रोजगारनिर्मितीसाठी बांधकाम उद्योगास उत्तेजन दिले पाहिजे. स्वतंत्र भारताचा पहिला अर्थसंकल्प जाहीर झाला, तेव्हा तो होता फक्त १९७ कोटी रुपयांचा. आता अर्थसंकल्पाचा आकार ४७ लाख कोटी रुपयांवर गेला आहे. त्यावेळी देशाची लोकसंख्या ३५ कोटी होती, आज ती १४० कोटी आहे; पण ८० टक्के लोक गरिबीरेषेखाली होते. आज हे प्रमाण ५ टक्क्यांवर आल्याचा अहवाल स्टेट बँकेने प्रसिद्ध केला आहे.

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी कर सवलतीची मर्यादा वाढवणे जरूरीचे आहे. तसेच प्राप्तिकर कायद्याच्या कलम 24 व अंतर्गत गृह कर्जावरील व्याजावर जी दोन लाख रुपयांची सूट आहे, ही मर्यादा तीन लाख रुपयांपर्यंत वाढवली जाणे अपेक्षित आहे. 'कलम 80डी' अंतर्गत 60 वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या व्यक्तींना आरोग्य विमांच्या प्रीमियमवर 25 हजार रुपये आणि ज्येष्ठ नागरिकांना 50 हजार रुपयांची वजावट मिळते. ही मर्यादा अनुक्रमे 50 हजार आणि 75 हजार रुपयांपर्यंत वाढवायला हवी. तसे झाल्यास सामान्यांचा आरोग्यावरील खर्चाचा ताण कमी होईल. सरकारने प्राप्तिकर अधिक सुटसुटीत केला पाहिजे. गत अर्थसंकल्पात रोजगारासाठी पंतप्रधान योजना सुरु केली होती. या वेळच्या अर्थसंकल्पातही बेरोजगारी कमी करण्यासाठी काही ना काही उपाय योजावे लागतील. याचे कारण, अपेक्षित विकास दर साध्य झाला नसल्यामुळे देशात रोजगारनिर्मितीचा वेगही मंदावलेला आहे. डिजिटल क्रांतीमुळे होणाऱ्या बदलांचा विचार करावा लागेल.

१.५ संशोधनाचे महत्व :

प्रस्तुत संशोधनात सामान्य जनतेसाठी अर्थसंकल्पाचे महत्व व जनतेला अर्थसंकल्पाकडून असणाऱ्या अपेक्षा यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

१.६ संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये :

१. सामान्य जनतेसाठी अर्थसंकल्पाचे असणारे महत्व अधोरेखित करणे.
२. अर्थसंकल्पात सामान्य जनतेसाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींचे अध्ययन करणे.
३. अर्थसंकल्प सादर करताना होणाऱ्या कमतरतांचे अध्ययन करणे.
४. अर्थसंकल्पाकडून जनतेला असणाऱ्या अपेक्षांचे अध्ययन करणे.

१.७ संशोधनाचे गृहितके :

१. सामान्य जनतेला डोळ्यासमोर ठेऊन अर्थसंकल्प तयार केला जातो.
२. सामान्य जनतेचे जीवनमान उंचावण्यासाठी अर्थसंकल्प महत्वाचा आहे.
३. अर्थसंकल्प हा जनतेसाठी एक प्रकारचा आशा व अपेक्षा घेऊन येतो.
४. जनतेच्या सर्व अपेक्षा अर्थसंकल्पात पूर्णत्वास येत नाही.

१.८ निष्कर्ष :

१. अर्थसंकल्प जनकल्याण डोळ्यासमोर ठेऊन सादर केला जातो असा अनेकदा दिखावा केला जात असल्याचे दिसते.
२. अर्थसंकल्पात सामान्य जनतेला कागदावर महत्व दिले जात असले तरी सामान्य जनतेला अनेक वेळेस वाऱ्यावर सोडले जाते असे दिसते.
३. अर्थसंकल्पात सामान्य जनतेच्या अपेक्षा अनेक वेळेस पूर्णत्वास जाताना दिसत नाही.
४. आजपर्यंत कोणत्याही अर्थसंकल्पात जनतेचे पूर्णपणे समाधान झाल्याचे दिसत नाही.

१.९ शिफारसी :

१. अर्थसंकल्प सादर करताना सामान्य जनतेच्या सर्व स्तरांतील प्रतिनिधींचे मते विचारात घेतली पाहिजे.
२. सामान्य जनतेसाठी विशेष आर्थिक तरतूद करणे आवश्यक आहे.
३. सामान्य जनतेसाठी असणाऱ्या योजनांचा निधी थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात वर्ग करावा.
४. सामान्य जनतेचे समाधान होईल असा अर्थसंकल्प सादर करण्याची काळजी घेण्यात यावी.

संदर्भ :

१. गुर्जर सुभाष, सूक्ष्म अर्थशास्त्र, २०२०.
२. मिश्रा जे. पी., सूक्ष्म अर्थशास्त्र, २०२१.
३. केंद्रीय अर्थसंकल्प अहवाल, केंद्रीय अर्थ मंत्रालय, भारत सरकार, दिल्ली, २०२३.
४. दैनिक लोकसत्ता वर्तमानपत्र, २०२४.
५. दैनिक अग्रोवन वर्तमानपत्र, २०२४.
६. दैनिक दिव्य मराठी वर्तमानपत्र, २०२३.

खरा अमृत काळ कोणाचा?

प्रा. डॉ. सुदाम राठोड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाज कार्य महाविद्यालय मोराणे, धुळे, महाराष्ट्र

पेट्रोल महंगा, सोना महंगा महंगा हूवा मकान
दाल महंगी, दवा महंगी, केवल सस्ती है जान
.....वाह रे तेरा अमृत काल ?

प्रस्तावना

अमृत काळ आणि तमाम भारतीय समाज यांच्या एकूण विकासाचा आढावा घेतला तर आपणास खरा अमृत काळ कोणाचा चालू आहे हे स्पष्ट होईल. वास्तविक पाहता देशामध्ये सध्या परिस्थितीत महागाईने हाहाकार माजवलेला आहे. तरुणांना म्हणावा तसा रोजगार उपलब्ध नाही, आरक्षणाच्या संदर्भात विविध मत मतांतरे, आफवा पसरवल्या जातात. खऱ्या अर्थाने भारताच्या ७६ व्या स्वातंत्र्यदिनी दिल्ली येथील लाल किल्ल्यावरून देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी पुढील पंचवीस वर्षात देश कसा विकसित असेल यासंदर्भात अमृत काळ विशद केला. त्यानंतर देशाच्या अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी देखील अमृत काळाचा उल्लेख केल्याचे दिसून येते. वास्तविक पाहता आजही देशामध्ये कुपोषण, बेरोजगारी, दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची वाढती संख्या, महिलांवरील होणारे अन्याय, अत्याचार, बलात्कार आरोग्याचे विविध प्रश्न आ वासून उभे आहेत. औषधांच्या वाढत्या किमती सर्वसामान्यांना न परवडणाऱ्या आहेत हे नाकारता येत नाही. आहे रे आणि नाही रे वर्ग यातील दरी दिवसेंदिवस वाढत आहे ७० ते ८० टक्के संपत्ती काही मूठभर लोकांच्या हातात आहे. अशा परिस्थितीत अमृत काळ कोणाचा हा प्रश्न सर्वसामान्य जनता विचारल्याशिवाय राहत नाही. आजही सुमारे ३४ टक्के गरीब जनता भारतात एक वेळचे जेवण करून झोपतात हे कटू सत्य आहे कारण गरिबी आणि दारिद्र्य हा शब्द गरिबांना वाट्याला आलेला आहे त्यामुळे पोटभर अन्न सुद्धा मिळू शकत नाही अशी संख्या मोठी आहे तसेच देशाचे पंतप्रधान सुमारे तर ते ७०-८० टक्के जनतेला रेशन पुरवले जाते असा उल्लेख करतात हे महासत्ता होवू पाहणाऱ्या देशाला शोभणारे नाही अशी सर्वसामान्य मध्यमवर्गीय जनता पुन्हा पुन्हा ओरडून सांगत आहे.

संशोधन पद्धती :

शोध निबंधा साठी संशोधकांनी दुय्यम साहित्याचा अधिकाधिक वापर केलेला आहे. यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ मासिके वर्तमानपत्रे वेबसाईट विकिपीडिया पुस्तके इत्यादी

शोध निबंधाचे उद्देश:

१. अर्थसंकल्प आणि दारिद्र्य यांचा अभ्यास करणे
२. अर्थसंकल्पा मुळे समाजातील विविध घटकांवर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे

अर्थसंकल्प आणि आम्ही भारतीय :

अंदाजपत्रक विशिष्ट आर्थिक परिस्थितीने लाभलेल्या आर्थिक मर्यादा नुसार जमा खर्चाची तोंड मिळवणी करण्याची कला म्हणजे अर्थसंकल्प होय. प्रत्येक व्यक्तीला आणि संघटनेला व्यापक अर्थसंकल्प आखावा लागतो त्यानुसार आपली खर्चाचे आणि उत्पादनाची कार्यक्रम योजावे लागतात. मर्यादित प्रमाणात असलेल्या

साधन सामग्रीचे कार्यक्षमपणे वाटप करण्याची कसरत शासनालाही करावी लागते. अर्थसंकल्प सामान्यतः एका वर्षा पुरता असला तरी त्यापेक्षा कमी किंवा अधिक काल खंडा करिता तो तयार केला जातो. बजेट हा इंग्रजी मूळ फ्रेंच शब्दावरून आलेला आहे. अर्थसंकल्प मांडताना ब्रिटिश अर्थमंत्री छोट्या थैलीतून आगामी वर्षाची आय व्यय विषयक कागदपत्रे बाहेर काढून संसदेपुढे ठेवत असत. आय व्यय याचे अंदाजपत्रक विशिष्ट आर्थिक परिस्थितीने लाभलेल्या आर्थिक मर्यादा नुसार जमा खर्चाची तोंड मिळवणी करण्याची कला म्हणजे अर्थसंकल्प होय. प्रत्येक व्यक्तीला संघटनेला अर्थसंकल्प आखावा लागतो. त्यानुसार आपली खर्चाची आणि उत्पादनाचे कार्यक्रम निश्चित करावे लागतात. मर्यादित प्रमाणात असलेल्या साधनांचा कार्यक्षमपणे वाटप करण्याची कसरत शासनालाही करावी लागते. अर्थसंकल्प भलेही एका वर्षा पुरता असला तरी त्यापेक्षा कमी किंवा अधिक काल खंडा करिता तो तयार केला जातो ज्यामध्ये समाजातील तमाम घटकांचा सारासार विचार केला पाहिजे. समताधिष्ठित समाज रचना निर्माण करण्यासाठी सर्वकष अर्थसंकल्प देशांना प्रगतीच्या मार्गावर घेऊन जाऊ शकतो. यासाठी समावेशित (Inclusive policy) धोरण आखणे आवश्यक आहे. अर्थसंकल्प मांडत असताना देशातील प्राप्त परिस्थिती समाज व्यवस्था, शासन व्यवस्था, दुष्काळजन्य परिस्थिती, सिंचन व्यवस्था, सार्वत्रिक शिक्षण व्यवस्था, प्रभावी आरोग्य व्यवस्था, रोजगाराच्या संधी, उद्योग व्यवस्था, दळणवळणाची साधने, इत्यादींचा सारासार विचार होणे अत्यावश्यक आहे.

अर्थसंकल्प आणि सामाजिक न्यायाचे घटक:

वास्तविक पाहता अर्थसंकल्प हे सर्व समावेशी (Inclusive) असावे. जेणेकरून देशातील तमाम जनतेचे हित साधले जातील. अर्थसंकल्प सादर करताना सामाजिक न्यायाचे घटक विचारात घेतले पाहिजे जसे की-

१. सामाजिक बाजू - Social Side
२. राजकीय बाजू - Political Side
३. आर्थिक बाजू - Economic Side

१. सामाजिक बाजू (Social Side)

भारतीय समाजात अनेक वर्षांपासून पिढ्यान्पिढ्या उच्च लोकांना विशेष अधिकार तर निम्न स्तरावरील लोकांना निवडक अधिकार अशा स्वरूपाची दिसून येते. यामध्ये सत्ता आणि प्रतिष्ठा यांचाही समावेश करता येईल. व्यवसायातही भिन्नता असल्यामुळे ठराविक समुदायातील लोकांना जातीनुसार व्यवसाय करावा लागतो हे कटू सत्य आहे. सामाजिक न्यायाची सामाजिक बाजू ही अवैद्य अमानुष भेदभावाचा व जातीपातीचा निषेध करते अर्थात सामाजिक दृष्ट्या समान विकासाची संधी जन्मावर आधारित नसावी तसेच वंश, जात, धर्म, वर्ण यावरून व्यक्ति व्यक्ति मध्ये भेद केलेला नसावा. सामाजिक घटकाच्या लाभां पासून कोणालाही उपरोक्त निकषा च्या आधारे अपात्र ठरविले जाऊ नयेत. समाजात जे दुर्बल सामाजिक घटक आहेत मग ते कोणत्याही जातीचे असो त्याला विशेष मदत मिळावी या बाबीचे समर्थन सामाजिक न्याय संकल्पने मध्ये दिसून येते नव्हे तर अपेक्षितच आहे.

२. राजकीय बाजू (Political Side) सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेतील राजकीय बाजूत प्रामुख्याने कायद्याचे राज्य या बाबींचा समावेश करता येतो. अर्थात कायद्यासमोर सर्व समान शासन प्रशासनात नागरिकांना स्थान देताना धर्म धर्मावर आधारित न्यायव्यवस्था नको. हीच खऱ्या अर्थाने सामाजिक न्यायाची राजकीय बाजू म्हणता येईल. वास्तविक पाहता सर्वाना समान संधी कायद्याने असेल, लोकशाही शासन

व्यवस्था असेल, सर्वसामान्य राजकीय मूल्य असतील, सत्ताप्राप्तीची समान संधी असेल व सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे राजकीय व्यवस्था ही सतत सामाजिक व आर्थिक न्याय प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल अशीच असावी असे अपेक्षित आहे.

३. आर्थिक बाजू (Economic Side)

वास्तविक पाहता सामाजिक न्यायाची तिसरी आणि अत्यंत महत्वाची बाब म्हणजे आर्थिक बाब होय. यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला पर्याप्त रोजगार व निरोगी जीवन जगण्यासाठी आवश्यक ते अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य या गोष्टी हक्क म्हणून मिळण्यास प्रत्येक जण हक्कदार राहतो. आर्थिक न्याय स्थापनेसाठी आवश्यक असलेली महत्वाची बाब म्हणजे समाजात अस्तित्वात असलेली विषमतेची आर्थिक दरी होय ही दरी जोपर्यंत समान होत नाही व विकासाच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या वस्तू व इतर लाभाचा फायदा जोपर्यंत समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पोहोचत नाही तोपर्यंत आर्थिक न्याय स्थापन होणार नाही ही कटू सत्य आहे. वस्तुतः आर्थिक न्यायाच्या बाबतीत माणसा माणसात त्यांच्या संपत्तीच्या तफावती वरून कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव होता कामा नये. सर्वांना समान कामासाठी समान वेतन दिले जावे. किमान वेतनापेक्षा कमी रोजगार कोणालाही दिला जाऊ नये. सामाजिक सुरक्षेच्या दृष्टीने राबविण्यात येणाऱ्या केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध योजनांचे लाभ हे प्रत्येक व्यक्तीला मिळालेच पाहिजे.

सारांश रूपाने सांगावयाचे झाल्यास अर्थसंकल्प सादर करताना सर्व समावेशी अर्थसंकल्प असावे ज्यामध्ये सामाजिक बाजू (Social Side), राजकीय बाजू (Political Side), आर्थिक बाजू (Economic Side) याचा सारासार विचार केला जावा तरच अमृत काळ यामध्ये आपण जगतो आहोत असे म्हणता येईल.

भारतातील आर्थिक सुधारणा आणि दारिद्र्यः

वास्तविक पाहता भारतात आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम १९९१ पासून राबविण्यात येत आहे. आर्थिक सुधारणांमध्ये दारिद्र्य कमी करण्यासाठी खास कार्यक्रम आखण्यात आलेला आहे. औद्योगिक क्षेत्रात सुधारणा होऊन उत्पादन, रोजगार यामध्ये वाढ होईल आणि दारिद्र्य प्रमाण कमी होईल अशी धोरण कर्त्यांची अपेक्षा होती. पण प्रत्यक्षात मात्र दारिद्र्याच्या प्रमाणात फारशी घट झालेली आढळत नाही. योजना आयोगाचे सदस्य डॉ. एस. पी. गुप्ता यांच्या मते ८४ ते १९९०- ९१ या कालावधीत भारतातील दारिद्र्यात दरवर्षी सरासरी ३.१ टक्क्यांनी घट झाली. पण १९९१ ते ९७ या काळात म्हणजेच आर्थिक सुधारणा काळात दारिद्र्यात दरवर्षी सरासरीने फक्त एक टक्क्यांनी घट झाली. या काळात स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात सरासरीने ५.७% ने वाढ होऊनही दारिद्र्याचे प्रमाण फारसे कमी झाले नाही. १९३-९४ मध्ये दारिद्र्यरेषे खालील लोकांचे प्रमाण ३५.०७% होते. तर ९१९७ मध्ये दारिद्र्याच्या प्रमाणात ३७.२३% पर्यंत वाढ झाली .याचा अर्थ दारिद्र्यात 2.16% ने वाढ झाली. याच काळात देशांतर्गत उत्पादन वृद्धीदर 6.86.८% होता.

सारांश

भारतातील सर्वसामान्यांचे प्रश्न सुटले पाहिजे. सर्वकष आणि समताधिष्ठित समाज रचना उभारावयाची असेल तर कमी उत्पन्न गटातील लोकांकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. केवळ उद्योग धार्जने अर्थसंकल्प असून चालणार नाही तर समाजातील सर्वच घटकांचा व्यापक विचार होणे अत्यंत गरजेचे आहे. अन्यथा ठराविक लोकांची मक्तेदारी वाढलेली दिसेल. ठराविक घराणेच आर्थिक संपन्न दिसून येतात म्हणून अमृत काळाची चर्चा करताना समाजातील सर्व घटकांचा व्यापक विचार होणे अत्यंत आवश्यक आहे. विकास

आराखडा बनवताना व्यक्तीच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता होते का? ते पर्याप्त किंवा पुरेशी आहेत का? याचाही विचार होणे गरजेचे आहे. अन्न, वस्त्र निवारा आरोग्य आणि शिक्षण या बाबी सर्वापर्यंत पोहोचल्या जातात का याचाही विचार होणे गरजेचे आहे.

Reference :

१. नंदिता हक्सर, मिनिस्ट्री १५ मार्च १९८६
२. भोळे भास्कर लक्ष्मण -राजकीय सिद्धांत
३. प्रा. एन. एल. चव्हाण-प्रशांत पब्लिकेशन्स , जळगाव
४. एस पी सींह- आर्थिक विकास एवं नियोजन- नई दिल्ली
५. डॉ. मुनीलाल - भारत का आर्थिक विकास संरचना एवं विकास- विजय प्रकाशन, वाराणसी
६. India- Infrastructure Report-Government of India, Rajesh Mohan Committee 1997